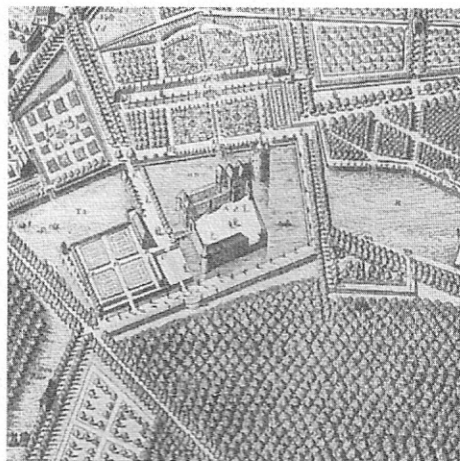
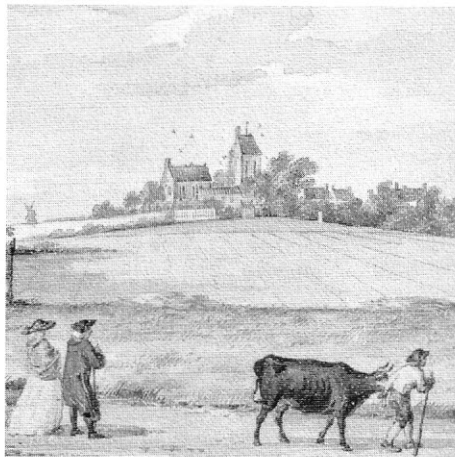

Jaargang 49 nummer 141 december 2003

AMBT & HEERLIJK HEID

OUDHEIDKUNDIGE KRING RHEDEN-ROZENDAAL

Doelstelling

De Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal is opgericht 11 januari 1954 en heeft zich ten doel gesteld:

de bevordering van de kennis van de geschiedenis van land en volk van de Veluwezoom, in het bijzonder van de gemeente Rheden en Rozendaal. De Vereniging tracht dit doel te bereiken door het houden van lezingen en tentoonstellingen, het bewaren van historische voorwerpen en door het bevorderen van plaatselijk onderzoek op historisch gebied alsmede door steun van en samenwerken met instellingen, stichtingen of verenigingen die een soortgelijk doel nastreven.

Activiteiten

Het archief van de Kring wordt bewaard in het Gelders Archief Arnhem en omvat een grote verzameling boeken, dia's, foto's en andere voorwerpen. In overleg zijn deze archiefstukken ter inzage voor de leden.

Vier maal per jaar wordt er een lezing gehouden door een deskundige, die een interessant onderwerp belicht. In de zomer en winter wordt voor de leden een excursie georganiseerd.

Het eigen periodiek verschijnt per kwartaal, waarin onderwerpen behandeld worden die een raakvlak hebben met zowel de lokale als de regionale geschiedenis.

De Kring is aangesloten bij het Gelders Oudheidkundig Contact (GOC).

Bestuur

Voorzitter & Secretaris

E. Olde Rikkert
Sophiastraat 42
6882 NL Velp
Tel 026 3646618

Vice-voorzitter

W.M.J. de Wit
Diepesteeg 25
6994 CC De Steeg
Tel 026 4954344

Penningmeester

C. van Vugt
Prinses Irenelaan 26
6951 AH Dieren
Tel 0313 619569
Bank: Postgiro 1164291

Ledenadministratie

H. Bruil
Overhagenseweg 70
6883 GX Velp
Tel 026 3617864

Bestuursleden

P.J. Clous	Velp
A.H. van Manen	Dieren
M.A.B. Poorthuis	De Steeg

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ambt en Heerlijkheid

Is een uitgave van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal
Verschijnt 4 keer per jaar
Nummer 141, december 2003
ISBN 1384-3362

Redactiecommissie

J. de Bruijn, H. Bruil, F. van Heusden,
I.M. ten Holte-Oerlemans,
P.J.A. Kamper sr en J.P. Rijnbende

Redactieadres

J. de Bruijn
Hogeweg 14B
6881 EC Velp
Tel 026 3640330

Abonnement

- In combinatie met lidmaatschap Oudheidkundige Kring
Individuele leden € 18 per jaar
Echtparen of samenwonenden € 25 per jaar
- Losse nummers exclusief verzendkosten € 4,25 per stuk

Vormgeving

P.J.A. Kamper sr

Druk

Paverds Printshop Velp

Inhoud

- 3 **Eindejaarswens**
Harry Bruil
- 4 **Ieder roose had sijn prikkelende dooren**
Emilie den Tonkelaar
- 20 **Boek Nijver Dieren**
Presentatie en tentoonstelling
- 23 **'Hof te Dieren' in de late Middeleeuwen, Deel 6**
Frits Tesser
- 38 **Zomerexcursie Wierdenland in Groningen**
Ietje ten Holte-Oerlemans
- 48 **Bestuursmededelingen**
Elise Olde Rickert
- 49 **Lezers vragen/antwoorden**
J. de Bruijn
- 52 **Aangenaam**
Kennismaking met bestuurslid Peter Clous
- 53 **Nieuws van Werkgroep '54**

Met
goede wensen
van het bestuur
het jubileumjaar in

Een goed beheer
laat uit doornen
rozen bloeien

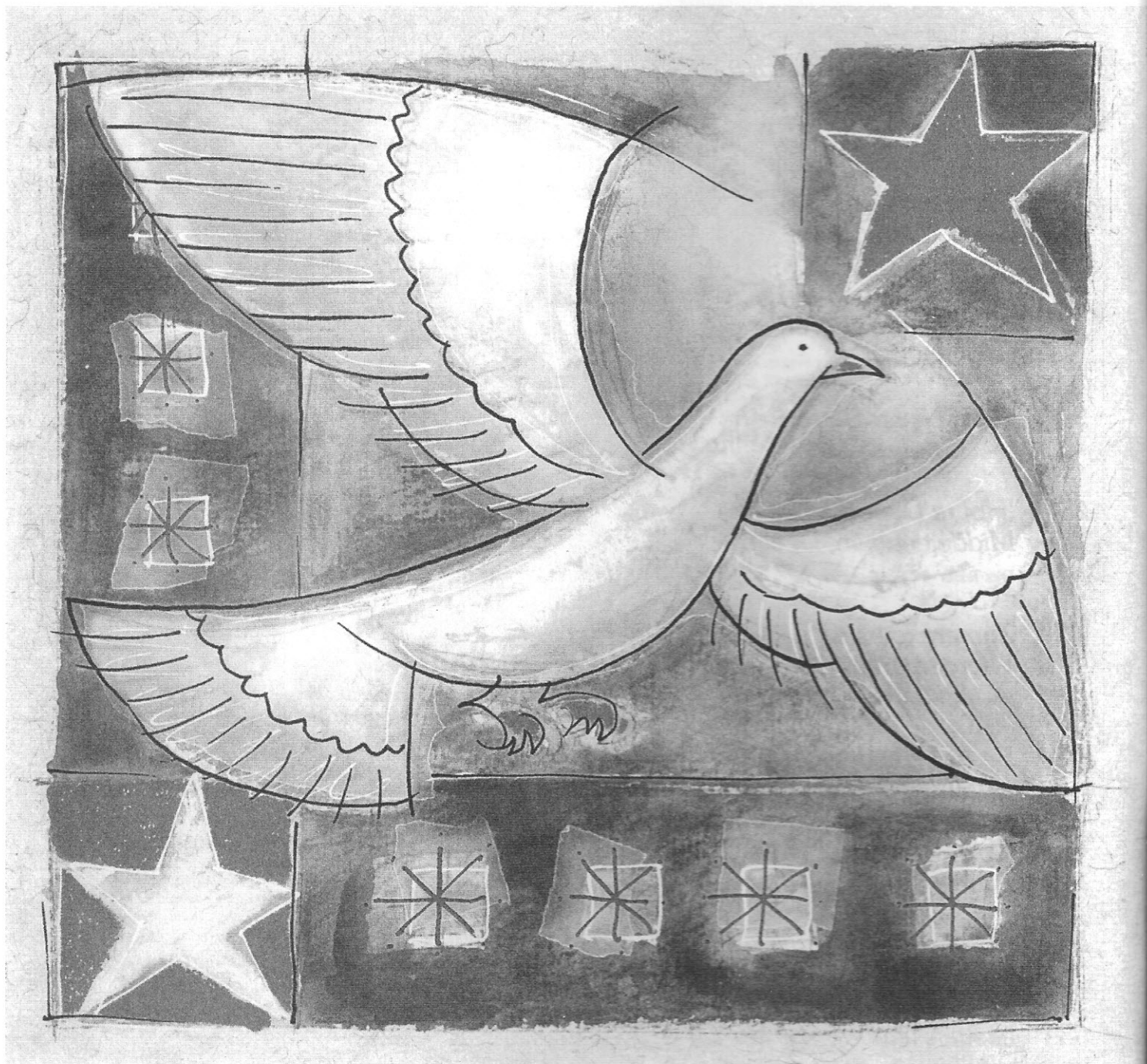

Blijft de
stichtingsdatum
van Hof te Dieren
hypothetisch

Het
ontstaan van de
wierdendorpen

Prettige Feestdagen en een voorspoedig 2004 !

Tegen de tijd dat deze aflevering van Ambt en Heerlijkheid U onder ogen komt beginnen deze goedbedoelde wensen weer gemeengoed te worden.

Ook het bestuur van de Oudheidkundige Kring Rheden - Rozendaal wil hier graag aan meedoen, vandaar bovenstaande aanhef.

We hopen dat het jaar 2004 voor u, maar zeker ook voor onze Kring voorspoedig mag zijn, daar dit jaar met recht een bijzonder jaar mag worden genoemd. Ik denk te mogen stellen, dat zo langzamerhand al onze leden wel op de hoogte zullen zijn, van het feit, dat we in 2004 ons 50-jarig bestaan luisterrijk zullen vieren.

Velen van u hebben inmiddels gereageerd op de oproepen van de jubileum-commissie om herinneringen aan het oprichtingsjaar 1954 op schrift te willen stellen, zodat er in dit jaar een fantastisch jubileumboek kan verschijnen, waarin deze herinneringen zijn opgenomen.

De dingen, die om welke reden dan ook niet in dit boek worden opgenomen zullen middels een expositie toch nog onder ieders aandacht kunnen komen.

Wij zullen u van de verdere details uiteraard op de hoogte houden.

Vanuit het bestuur zijn wij verheugd u mede te kunnen delen, dat er kennelijk in toenemende mate belangstelling voor ons verleden bestaat, gezien ons gestaag toenemend ledenbestand, waaronder ook nogal wat van een wat jongere garde. Kennelijk werken een actieve Public Relations groep en een fraai uitgevoerd Ambt en Heerlijkheid mee om buitenstaanders tot binnenkomers te transformeren. Natuurlijk werken ook de lezingen en excursies mee. Als voorbeeld van onze actualiteit vermeld ik in het "Jaar van de Boerderij" een lezing, vroeg in het jaar en een excursie naar het Openluchtmuseum aan het eind van het seizoen.

Ook in het komende jaar mag u van ons weer de nodige interessante onderwerpen verwachten.

Afsluitend wensen wij u nogmaals hele goede en gezegende feestdagen toe en wij hopen velen van u te mogen begroeten tijdens de komende jubileumbijeenkomsten en natuurlijk bij onze lezingen en excursies.

Namens het bestuur

Harry Bruil

Ieder roose had sijn prikkelende dooren

Emilie den Tonkelaar

Gevelsteen uit 1616, ingemetseld op de zuid/oosthoek van de voorgevel, met de tekst TANDEM E SPINIS ROSA ofwel: Uiteindelijk groeit uit de doornen een roos. Foto van de auteur

Inleiding

De auteur probeert in dit artikel een antwoord te geven op de vraag: hoe was het beheer van kasteel en park Rosendael in de periodes waarin het een verdedigbaar huis, buitenverblijf en woonhuis was en nu ter bezichtiging is opengesteld, gerelateerd aan het gebruik en de eisen van de desbetreffende periodes.

Met beheer wordt bedoeld de bestuurlijke organisatie, maar ook de veranderingen die door de jaren heen in kasteel en park zijn aangebracht. Voorts wordt gekeken hoe het kasteel in gebruik was in de tijd van die veranderingen en hoe de veranderingen te relateren zijn aan dat gebruik. Tenslotte is uitgezocht of een bepaalde verandering normaal was in die periode. Gebeurde dat op andere kastelen in de omgeving ook? Waarom was het nodig iets te veranderen? Dat kan bijvoorbeeld zijn omdat het in de mode was, of omdat politieke en economische omstandigheden daartoe aanleiding gaven.

Bijzonder aan vooral het beheer van het park is, dat er tuinsieraden uit allerlei verschillende periodes te vinden zijn. De meeste mensen hebben wel eens van de bedriegertjes in park Rosendael gehoord, maar weinigen weten dat deze kleine fonteintjes 17de eeuws zijn.

De titel 'Ieder roose had sijn prikkelende dooren' is een citaat uit een gedicht van Jan van Arnhem, heer van Rosendael in de zeventiende eeuw, waarin hij schrijft over het geluk dat de heer van het kasteel heeft om zo een prachtig kasteel te mogen beheren. Maar de heer van het kasteel moet altijd in zijn achterhoofd houden dat een roos doornen heeft die kunnen prikken wanneer men de roos 'niet vat te regt en naar behooren!'

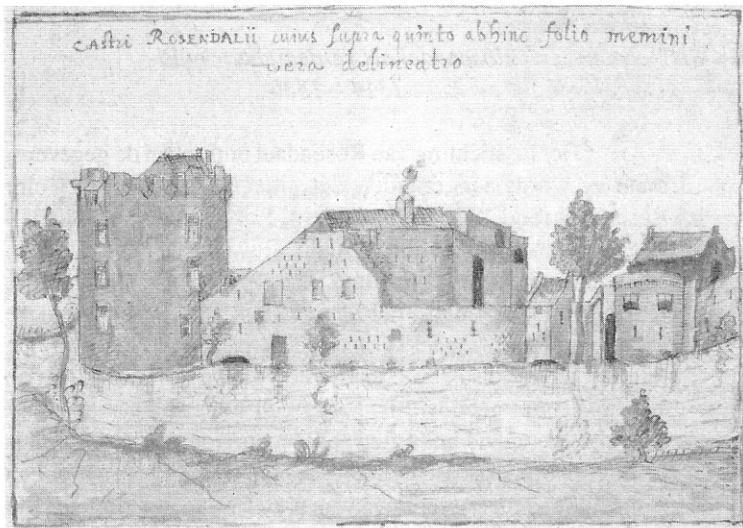
1. Kasteel Loenersloot
Heeft de donjon van Rosendael ook dergelijke kantelen gehad?

*Rosendael als verdedigbaar huis
1314 – 1536*

Over de stichting van Rosendael ontbreken de gegevens, maar er wordt aangenomen dat graaf Reinald I van Gelre Rosendael rond 1300 heeft gesticht. Rosendael wordt in 1314 voor het eerst schriftelijk vermeld. Rosendael is gebouwd in een smeltwaterdal dat gevormd werd in de voorlaatste ijstijd. Het is tevens omringd door stuwwallen. De keuze voor deze locatie voor een kasteel is opvallend, maar ook praktisch. De ligging van het kasteel is opmerkelijk, omdat het kasteel niet op een hoog punt gebouwd is. Vanaf een hoger punt kunnen de bewoners de vijand goed zien aankomen. Aan de andere kant is de ligging ook praktisch, omdat de lage ligging zorgt voor een natuurlijke verdediging door water. Het water was in later tijd tevens bruikbaar voor economische doeleinden. Buiten het bruikbare water, bleek de ligging in het dal ook bijzonder fraai. Op dit moment worden de smeltwaterdalen vanuit sprengen gevoed door grond- en regenwater.

Rosendael was niet het enige kasteel van de graven, later hertogen van Gelre. Zij moesten mobiel zijn om hun gebied te kunnen besturen. Zij moesten ook leven van de opbrengst van het land. Eén landgoed voorzag hen niet het hele jaar door in eten. Daarom hadden de graven en hertogen meerdere verblijven waar Rosendael er een van was. In de middeleeuwen moesten de verblijven van de graven verdedigbaar zijn. Vanuit dat oogpunt is Rosendael gebouwd. Om het complex goed te kunnen verdedigen was er in de middeleeuwen een ophaalbrug aanwezig. Deze ophaalbrug scheidde de donjon van de rest van het complex. De donjon was dus tot het laatst toe verdedigbaar. Ook was er ter verdediging een weermuur die aansloot op de donjon en zo de rest van het complex omsloot.

In 1326 volgde Reinald II zijn vader op als graaf van Gelre. Vanaf 1339 was hij hertog van Gelre. Hij trouwde in 1332 met Eleonora van Engeland, de dochter van koning Edward II. Over het algemeen werden er in de late middeleeuwen steeds dikkere muren gebouwd om de kastelen beter te kunnen verdedigen. Door de uitvinding van het buskruit rond 1346 hielpen de dikke muren niet meer en richtte het beheer van kastelen zich meer op het bewoonbaar maken ervan. Rosendael bleef er echter nog vrij lang verdedigbaar uitzien. Een reden hiervoor kan zijn dat Rosendael niet de belangrijkste verblijfplaats van de hertogen van Gelre was. Pas twee generaties later, toen Willem van Gulik hertog van Gelre was, werd er meer aandacht besteed aan het bewoonbaar maken van Rosendael. Dit kwam doordat de vrouw van Van Gulik zeer veel op Rosendael verbleef; enige luxe was vereist en er was, op dat moment, genoeg geld voorhanden. Voor Rosendael brak een bloeiperiode aan.

2. Kasteel Rosendael in 1577
Arnoldus Buchelius, inkt en aquarel

Ook nadat Willem van Gulik in 1402 door zijn broer Reinald IV was opgevolgd hield deze bloeiperiode voor Rosendael aan. Reinald IV trouwde in 1405 met Marie d'Harcourt. Het echtpaar verbleef veel op Rosendael. Dit was het begin van de residentievorming van Rosendael.

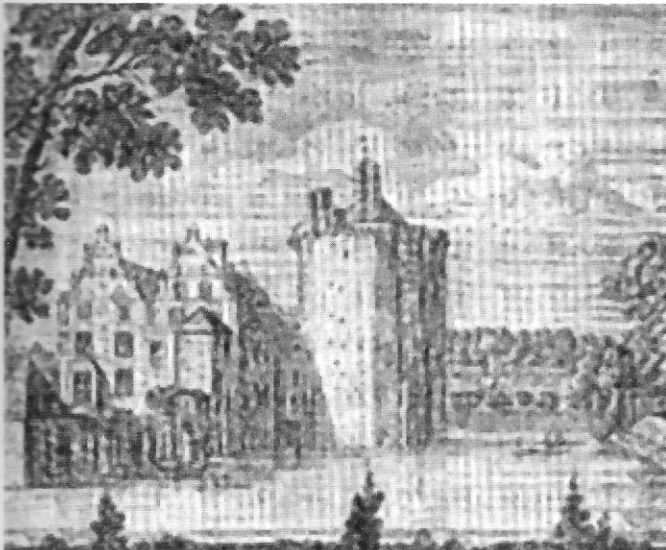
Er werd onder meer een kapel aangebouwd, wat niet verbazingwekkend was in een zeer godvrezende samenleving. Er werden vijvers en fonteinen aangelegd en er waren veel 'vorstelijke' dieren als leeuwen en witte pauwen aanwezig. In 1412 brandde een deel van de donjon af. De donjon brandde waarschijnlijk af tot vlak boven de ramen van de hoofdverdieping; dit is te zien aan de verandering van het soort trappen boven deze scheidingslijn^{A)}. In 1419 werd de donjon door Reinald IV hersteld. Ondanks het feit dat dikke muren niet meer veel hielpen bij het verdedigen, werd de donjon toch in zijn oude vorm (dikke muren, kleine ramen) gereconstrueerd. Naar de reden hiervoor kan alleen maar gegist worden. Misschien was het omdat de donjon een kenmerkende functie had voor Rosendael?

In 1423 overleed Reinald IV. Hij werd opgevolgd door Arnold van Egmond, een kleinzoon van zijn zuster Johanna. De residentievorming zette door, maar werd enigszins bemoeilijkt door de vele twisten die Arnold van Egmond had. Arnold van Egmond werd door zijn eigen zoon Adolf enige tijd gevangen gezet. Karel de Stoute herstelde Arnold van Egmonds gezag.

Maar na Arnold van Egmonds dood in 1473 bracht Karel de Stoute Rosendael onder Bourgondische heerschappij. Adolfs zoon Karel van Egmond kwam in opstand tegen deze overheersing. Rosendael leed hieronder en raakte in verval. Dit blijkt onder meer uit het feit dat het in die tijd modieuze serviesgoed met appliques niet op Rosendael lijkt te zijn gebruikt. Tijdens de strijd van Karel van Egmonds tegen de Bourgondiërs werd hij door Philip de Schone gedwongen een knieval te maken, in dienst te treden van de koning en Rosendael aan hem af te staan. In 1511 kwam Rosendael toch weer in het bezit van Karel van Egmond, maar hij kon de schade die aan Rosendael was toegebracht, niet op eigen kosten herstellen. Daarom verpandde hij in 1516 Rosendael met renten en toebehoren levenslang aan de drost van de Veluwe, Gerrit van Scherpenseel. Van Scherpenseel herstelde de schade.

Het beheer was in de hierboven beschreven periode puur gericht op het kunnen verdedigen van het kasteel. Dit heeft het uiterlijk van het kasteel voor een groot deel bepaald. Door verloren oorlogen raakte Rosendael echter in verval. Hierdoor was het voor de oorspronkelijke eigenaren, de hertogen van Gelre, niet meer mogelijk Rosendael te onderhouden.

^{A)} Bierens de Haan, J.C. 'Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd', blz 14, verwijzend naar L. ter Beke 1988, p. 83

3. Rosendaal, naar een prent van P. Schenk, eind zeventiende eeuw

Rosendaal als buitenverblijf 1537 – 1830

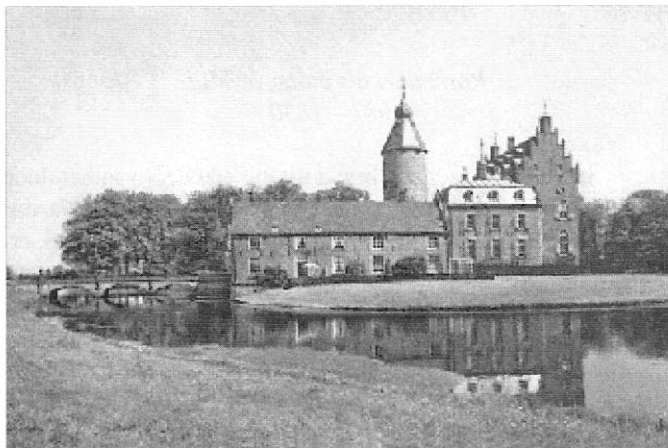
In 1544 brak er een brand uit die een deel van het door Van Scherpenseel opnieuw opgebouwde verwoestte. Na die brand heeft Karel V toestemming gegeven om stenen van oude muren en fundamenteën te verkopen om zo de wederopbouw te kunnen bekostigen. Hoogst waarschijnlijk zijn dit stenen van de weermuren. Rosendaal had vanaf dat moment in ieder geval geen verdedigende functie meer, maar werd een residentie.

In 1579 verkochten de kinderen van Willem van Scherpenseel Rosendaal (onrechtmatig want Rosendaal was slechts aan hen verpand) aan Dirck van Dorth en zijn vrouw Ermgard van Vorden voor 19.000 gulden. Dit is de enige keer dat Rosendaal werd verkocht. Kort na deze koop, al in 1583, overleed Dirck van Dorth. Zijn zoon, Dirck van Dorth, en diens vrouw, Margriet thoe Boecoep, erfden Rosendaal. Zij begonnen in 1615 met de verbouwing van het huis.

Het was niet verwonderlijk dat er pas in 1615 weer grondig werd verbouwd aan Rosendaal. Tijdens de 80-jarige oorlog (1568-1648) keerden de kansen voortdurend. Aangezien er ook in het oosten van Nederland kastelen werden ingenomen werd het geld liever uitgegeven aan verdediging, dan aan modernisering. Tijdens het twaalfjarig bestand (1609-1621) kon er wel gebouwd worden, omdat de noodzaak tot verdedigen er toen niet was. In dat twaalfjarige bestand werd er een nieuw, tweebeukig, huis aan de donjon gebouwd. De tweebeukige huizen (met 'Gelderse gevels') waren in de zestiende eeuw in de mode geraakt en zijn nog steeds te zien bij enkele andere kastelen. De donjon, die zijn nut als verdedigingswerk had verloren, werd bij deze verbouwing toch behouden. Een mogelijke reden daarvoor is dat de donjon de ouderdom van het kasteel benadrukt. Een lange geschiedenis zal zeker respect hebben gewekt bij de bezoekers. Ook was het erg duur om een toren met zulke dikke muren (tussen de 2,60 en 4 meter) af te laten breken.

Het echtpaar liet na alle verbouwingen duidelijk blijken van mening te zijn dat hun kasteel nu wel wat respect verdiende; boven het entreegebouw werd namelijk een steen geplaatst met de tekst '*tandem e spinis rosa*' (uiteindelijk groeit uit de doornen een roos).

Het echtpaar Van Dorth - thoe Boecoep schonk Rosendaal in 1628 aan één van hun dochters: Ermgard Elisabeth van Dorth. In 1632 trouwde zij met Robert van Arnhem en zo kwam Rosendaal in de familie Van Arnhem terecht. Ermgard en Robert van Arnhem kregen vier kinderen. Maar omdat de kinderen nog jong waren toen Ermgard en Robert van Arnhem stierven, werden de kinderen opgevoed door een zus van Robert van Arnhem, Johanna van Arnhem.

4. Dit kasteel in Rechteren bij Ommen heeft een 'Gelderse gevel', ook al ligt het niet in de huidige provincie Gelderland

In deze tijd ging het Rosendael economisch opzicht voor de wind. Dat het water behalve een verdedigende ook een economische functie had en een bezienswaardigheid was blijkt uit het gebruik van zes papiermolens en één korenmolen en de volgende reisbeschrijving:

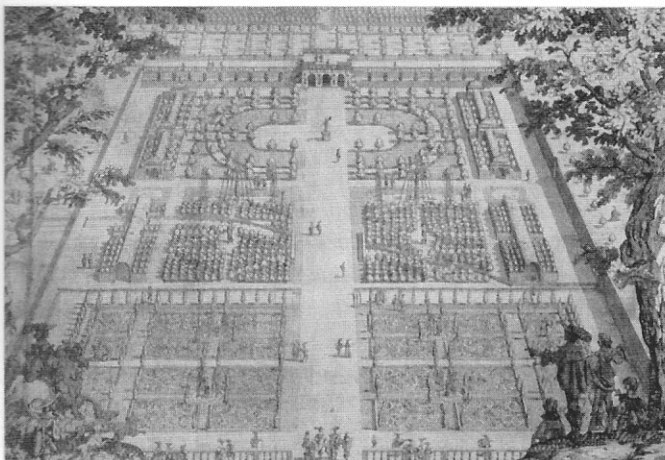
... Uyt dese hoogte liep schoon water in de valleje, daer een kom of plas was, waer in, rontom in 't water, het huys te Rosendael lag, (...) daer de omleggende sloten lopend water in hadden. Dit lopend water wierd uit dese kom of plas verscheidentlik uitgelaten, daer het wierd geleid door canalen, en[de] eyndelik viel op de raden van eenige papiermolens, die aldaer ses of seven waren. Dit afleiden en[de] storten van water was seer vermaekelik.^{B)}

Omdat Diederik van Arnhem, de oudste van de vier kinderen, ook jong overleed, kreeg zijn zus Rosendael vanaf 1659 in haar bezit. Deze zus, Janne Margrite genaamd, trouwde in 1667 met haar neef Johan van Arnhem en beheerde samen met haar echtgenoot Rosendael.

Ze hadden ook huizen in de grote steden, maar Rosendael had voor hen de prioriteit. Dit is niet verbazingwekkend aangezien in de zestiende en zeventiende eeuw over het algemeen de interesse in het buitenleven was gestegen. Ook werden de feodale verhoudingen door het bezit en onderhoud van een landhuis in stand gehouden. Dit is samen met de hieronder beschreven vriendschap met koningstadhouder Willem III en zijn vrouw Mary Stuart, de reden dat er tijdens het beheer van dit echtpaar Van Arnhem veel is veranderd op Rosendael.

Het echtpaar was bevriend met koningstadhouder Willem III en zijn vrouw Mary Stuart. Deze vriendschap is heel belangrijk geweest voor het beheer en het gebruik van het kasteel. Omdat het kasteel werd gebruikt om de koningstadhouder en zijn vrienden te ontvangen moest het er modieus uitzien. Door de vriendschap kwam Van Arnhem in aanraking met mensen als de beroemde architect Daniel Marot. Deze mensen maakten modieuze en tijdsgebonden ontwerpen voor het huis en de tuin. Zo schonk Mary Stuart ter bevestiging van hun vriendschap een tuinkabinetje (niet te verwarren met de later gebouwde theekoepel), Willem III schonk een belvédère en een cascade met hertengeweien (verwijzend naar een gedeelde passie, de jacht). Het interieur van het tuinkabinetje werd vermoedelijk ontworpen door Marot. Hij was erg geliefd in de hogere kringen, waartoe Willem III en zijn echtgenote behoorden; door de vriendschap met hen behoorden Johan van Arnhem en zijn vrouw ook tot deze kringen. De belvédère werd gebouwd rond 1702 en was ook ontworpen door Marot. In Duitsland waren belvédères erg in trek en Marot werd bij het ontwerpen van deze belvédère mogelijk beïnvloed door Duitse voorbeelden uit de omgeving van Kleef.

^{B)} Bierens de Haan, J.C. 'Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd', blz 300, verwijzend naar 'Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht' 17, 1861

5. 'Wilton garden' in Groot Britannië
is duidelijk geometrisch aangelegd

De tuin van Rosendael was behoorlijk ouderwets geworden. Aangezien tuinieren een liefhebberij van Johan van Arnhem was (hij las en schreef er ook veel over) werd er heel veel veranderd. Geometrische stelsels waren zo rond 1700 in erg veel tuinen te vinden, bijvoorbeeld bij paleis Het Loo, waar Willem III en Johan van Arnhem samen jaagden. Geometrische stelsels passen in het classicisme van die tijd. Door de grote hoogteverschillen in park Rosendael was het moeilijk om geometrische ontwerpen op de tuin toe te passen, maar het is toch gelukt. Ook in park Rosendael werden klassieke elementen verwerkt. Er waren bijvoorbeeld twaalf borstbeelden van Romeinse keizers aanwezig in het park, ook was er een Fortuna en er was een Diana.

Volgens d'Outrein, die volgens de literaire traditie van die tijd een hofdicht schreef over heerlijkheid Rosendael, was Johan een liefhebber van fonteinen. De liefde voor fonteinen blijkt zeker uit de aanleg van de voorlopers van de bedriegertjes; kleine koperen spuitertjes die in de vloer verborgen zijn en spuiten als de kraan wordt opgedraaid.

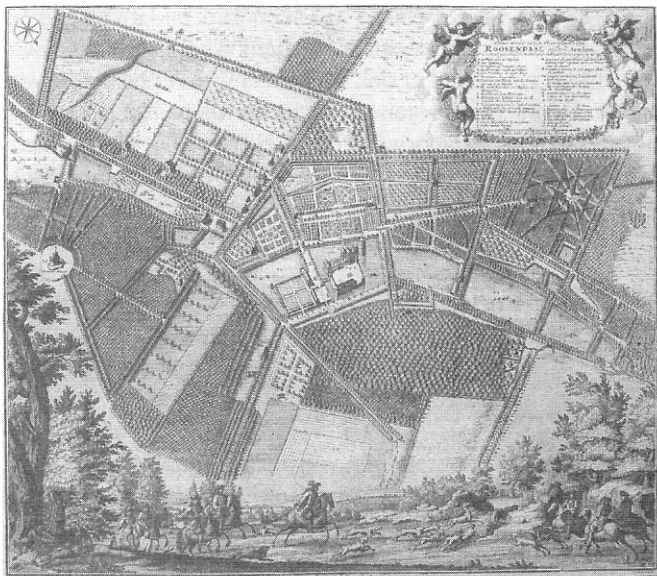
De bedriegertjes waren erg populair onder de bezoekers en waren bijna nergens anders in Nederland te vinden. Er was namelijk een grote waterdruk nodig om de fonteintjes te laten spuiten. De stuwvijvers kwamen op Rosendael dus weer goed van pas. Aan het exterieur van het huis werd door Van Arnhem niet veel veranderd. Er werden nauwelijks klassieke elementen aan het huis toegevoegd. Een reden hiervoor kan zijn dat, door persoonlijke interesse van Jan van Arnhem, de voorkeur werd gegeven aan modernisering van het park, waardoor er niet genoeg geld overbleef voor modernisering aan het huis. Een andere reden kan zijn dat er niet werd verbouwd om de vorm die hun voorouders aan het huis gaven te respecteren. Er werden overigens wel nieuwe paardenstallen gebouwd, ook, zo blijkt uit het volgende citaat, om de paarden van Willem III beter te kunnen stallen.

Wy timmeren die 't meest om beter commoditeyt aen Uwe Majsts. peerden te geven, als wy de genade mogen hebben Uwe Maj op Rosendal te sien.^{c)}

Overigens blijkt hieruit dat kasteel en park onder andere op bovenstaande manier werden beheerd en dat de mode werd gevolgd om te kunnen voldoen aan de eisen die het gebruik, namelijk het kunnen ontvangen van hoog bezoek, stelt aan het kasteel en aan het park.

De meeste (reis)beschrijvingen over Rosendael uit de tijd van Van Arnhem gaan voornamelijk over het park, over het interieur van het kasteel in deze periode is niet veel bekend. Er is bekend dat er in het kasteel familieportretten hingen die voornamelijk gemaakt waren door Haagse schilders. Enkele kamers waren met goudleer uit het derde kwart van de zeventiende eeuw behangen. Het was niet ongewoon om, in de zeer rijke kringen, kamers hiermee te behangen. Vooral halverwege de zeventiende eeuw werden kamers in huizen van rijke patriciërs veel met goudleer behangen.

^{c)} Bierens de Haan, J.C. 'Rosendael, Groen Hemeltjen op Aerd', blz 44, citerend uit een brief van J. van Arnhem, verwijzend naar Japikse, J., 1928 blz 706

6. Vogelvucht van Rosendael, waarop de tuinaanleg duidelijk is te zien, circa 1718. Gravure van Jan Smit naar Barend Elshof

Van Arnhem was een Gelderse familie, maar was via onder andere Willem III in contact gekomen met de patriciërs uit Den Haag en Amsterdam. In de negentiende eeuw, de tijd van de neostijlen, raakte het antieke goudleren behang overigens wederom in de mode. Van oude stukken goudleer werden toen bijvoorbeeld kamerschermen gemaakt. Iets anders dat in de zeventiende eeuw mode werd was het verbergen van de constructie van plafonds door middel van het aanbrengen van stucwerk. Door stucwerk op plafonds te maken werd de eenheid tussen muur en plafond verbeterd, vooral bij feesten had dit een zeer ruimtelijk effect. Op Rosendael werden de plafonds echter (nog) niet gestuukt. Misschien omdat na alle veranderingen Johan van Arnhem te oud was om dit ook nog eens te laten doen. Johan van Arnhem en zijn vrouw Janne Margrite overleden in respectievelijk 1716 en 1721.

De tijd dat zij Rosendael bezaten was belangrijk voor de verdere ontwikkeling van het park. Het park was, doordat het toonaangevend was, erg bekend geworden; dit kan een extra motivatie geweest zijn voor de latere beheerders om het park interessant en modieus te houden. Het beheer van Rosendael door het echtpaar Van Arnhem kwam vooral voort uit persoonlijke interesse en uit het gebruik als ontvangstplaats voor het koninklijk- stadhoudelijke echtpaar Willem III en Mary Stuart. Dit waren redenen om de mode te volgen en zo Rosendael tot een respectabele residentie te maken.

Johan en Janne Margrite waren kinderloos gebleven, maar hadden tijdens hun leven een deel van de zorg voor hun neefje Lubbert Adolf Torck op zich genomen. Hij erfde Rosendael en trouwde in 1722 met Petronella Wilhelmina van Hoorn. Petronella van Hoorn was in tegenstelling tot Lubbert Adolf Torck niet van adel, maar zij behoorde tot het patriciaat. Het was misschien wat ongebruikelijk voor de adel om met een vrouw uit het patriciaat te trouwen, maar de erfenis van Petronella maakte dit meer dan goed. Haar vader (van Hoorn) en grootvader (van Outhoorn) waren beiden gouverneur generaal in voormalig Nederlands-Oost-Indië geweest. Haar vader was tevens de grootste landeigenaar van Batavia geweest. De erfenis die Petronella na het overlijden van haar vader kreeg was dus groot. Van dit geld en van het geld dat Torck zelf verdiende werd een heleboel verbouwd. Het tweebeukige huis werd kubusvormig gemaakt, het trappenhuis uit het afgebroken ingangspaviljoen werd naar het huis verplaatst, de lantaarn van de inmiddels vervallen belvédère werd op de donjon geplaatst en de bovenste verdieping in de donjon werd samengetrokken met die daar onder. In de donjon werden de lichtgleuven uit de tijd dat Rosendael nog een verdedigbaar huis was vergroot tot raamnissen. De hoogste verdieping in de donjon kreeg een koepelgewelf. De bovenste torenkamer kreeg door de samentrekking, door de raamnissen en door het koepelgewelf met de lantaarn veel meer licht en leek daardoor veel ruimer. Op de begane grond en in de kelder van de donjon werden de houten balken vervangen door een tongewelf.

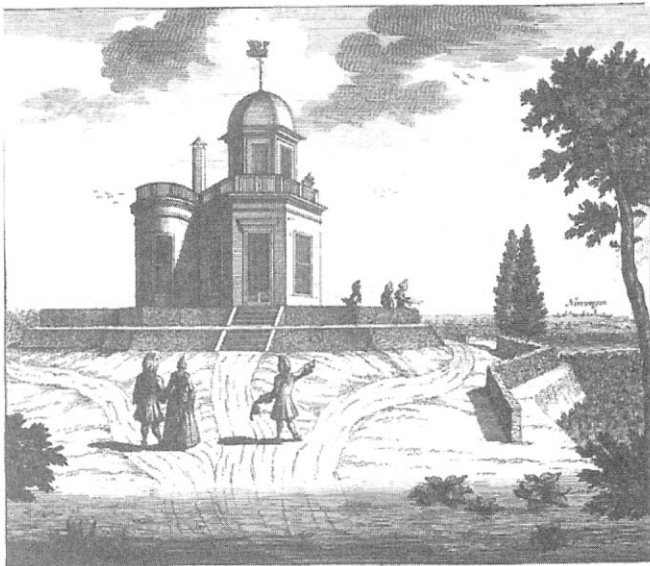
7. Portret van een familie in een interieur, Emanuel de Witte 1678
De wandbespanning is van goedleer

De gevel van het huis werd ook verbouwd. Bij deze verbouwing werden enkele classicistische elementen, zoals een driehoekig fronton, op de gevel aangebracht. De classicistische regels werden niet erg streng gevolgd. De evenwichtige (en dus classicistische) U-vorm, die huis en bijgebouwen met elkaar konden vormen, werd op Rosendael niet toegepast. Het huis met de bijgebouwen was L-vormig; voor een U-vorm zat de gracht in de weg.

De indeling van het huis bleef zeventiende eeuws omdat de structuur van het huis nu eenmaal moeilijk te veranderen was. Er werden echter wel wat andere dingen gemoderniseerd. De plafonds bijvoorbeeld, die werden nu wel gestuukt. De keuken was in verband met brandgevaar tot dan toe in een van de bijgebouwen gevestigd geweest. Maar doordat brand beter te bestrijden werd, het souterrain dikke stenen muren had en doordat hout in de bouw steeds minder werd gebruikt was er minder kans op een grote uitlaande brand. Daarom werd de keuken in opdracht van Torck en van Hoorn verplaatst naar het souterrain van het huis. De begane grond van de donjon werd gebruikt als ontvangstzaal. Hier werd in 1723 een marmeren hoekfontein gebouwd door Ignatius van Logteren.

Petronella groeide op in Indonesië, waar de luxe van fonteynen binnenshuis heel geliefd waren onder de rijken. De bouw van een hoekfontein in de donjon kan daar best iets mee te maken hebben. De bovenste verdieping van de donjon (met het koepelgewelf) werd door Lubbert Adolf Torck gebruikt als kantoor en door zijn opvolgers ook als bibliotheek. Van Arnhem had in zijn testament laten vastleggen dat de inboedel van het kasteel niet mocht worden verkocht. Bij Petronella van Hoorns erfenis hoorden enkele lakwerkstukken die in opdracht van Van Hoorn in de VOC gebieden waren vervaardigd. Met deze meubels en wat nieuwe aankopen in rococo stijl was het huis volledig voorzien van meubilair. In de tijd van Lubbert Adolf Torck was het gebruikelijker om beschilderd behang als muurbedekking te hebben dan om de muur met goudleer te bedekken. De traditie van de Gelderse adel was echter om de familieportretten prominente plaatsen op de muren te geven. Aangezien een 'trompe l'oeil' zijn effect verliest als er een aantal portretten overheen hangt, werd er gekozen voor wandbespanning als muurbedekking.

Ook Lubbert Adolf Torck hield zich met de tuinaanleg intensief bezig. Er werd, geheel volgens de mode, een doolhof aangelegd. Het prieel in dat doolhof werd overgenomen uit een boek van de beroemde tuinarchitect Dézallier d'Argenville. Dergelijke boeken met voorbeeldontwerpen werden, vooral in Frankrijk, vaker gebruikt bij de aanleg van tuinen. Er werd überhaupt veel gebruik gemaakt van voorbeelden in boeken en in andere tuinen. Er werd bijvoorbeeld een colonnade met daarin beelden van Romeinse goden gebouwd. Deze was geïnspireerd op een colonnade in de tuin van Het Loo.

8. *Belvédère van Willem III op de Koningsberg*
Gravure van Petrus Schenk jr, circa 1718

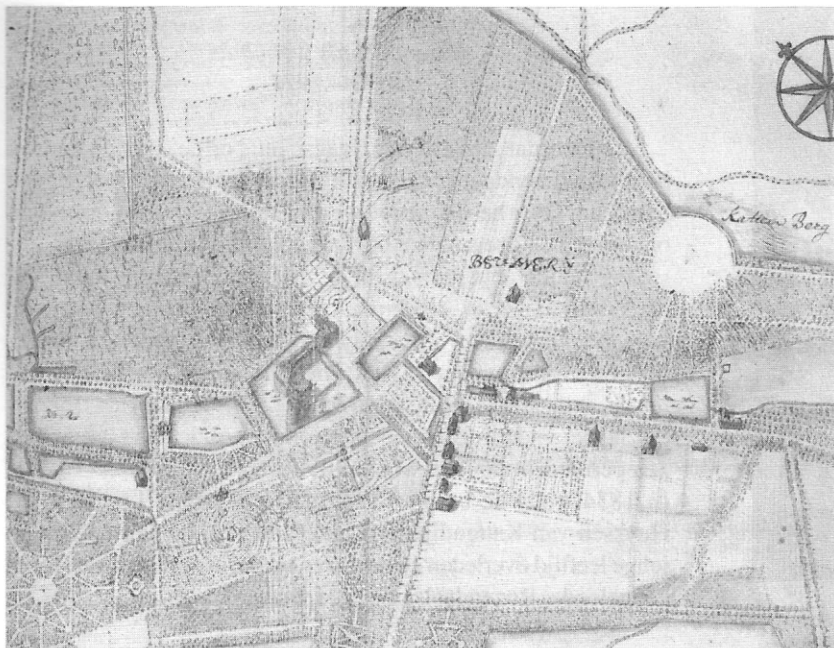
De colonnade op Rosendael werd overigens honderd jaar later weer afgebroken ten behoeve van de landschapstuin. In 1725 werd de cascade met stroomgoden aangelegd. De goden kunnen Mercurius en Neptunus zijn. Ze kunnen echter ook, zoals op Het Loo, Rijn en IJssel voorstellen. De bedriegertjes waren zo bijzonder dat ze werden bewaard.

Er werd echter wel een nieuwe achterwand met schelpen gemaakt. Rond 1730 werd een schelpengalerij gebouwd. De halfronde vorm van deze galerij is typerend voor het Nederlandse classicisme, de vele versieringen zijn weer meer Italiaans. In de galerij zijn vijftig soorten schelpen en zes soorten koraal te vinden. Ook op andere plaatsen in Nederland zijn dergelijke galerijen gebouwd, maar die zijn vervolgens ook weer afgebroken. Die op Rosendael is bewaard gebleven. Misschien omdat de familie eraan gehecht was, misschien ook omdat ze het gewoon mooi vonden, maar zeker ook omdat deze tuinsieraden symbolisch waren voor de glorie van Rosendael.

Rond 1725 werd de theekoepel naar ontwerp van Marot gebouwd. Aan de buitenkant zijn afbeeldingen van enkele Romeinse goden te vinden. Binnenin zijn onder meer een kamerfonteinje, een buffet en een nis waar mogelijk een rustbed stond zichtbaar. De gegevens over de afgebroken colonnaden en

andere tuinsieraden zijn bekend doordat er veel reisbeschrijvingen zijn teruggevonden. Rosendael werd in de achttiende eeuw veel bezocht omdat er veel naar Keulen werd gereisd om daar tuinen te bezoeken. Aangezien Rosendael op de route lag stopten veel reizigers er om het park met haar beroemde bedriegertjes te bezoeken. Bezoekers die de bewoners van Rosendael niet kenden mochten veelal onder begeleiding van de tuinman het park in. Een aantal bezoekers tekenden de tuin of schreven er over.

Toen Lubbert Adolf Torck en zijn vrouw respectievelijk in 1758 en 1764 kinderloos overleden, erfde hun neef Assueer Jan Torck Rosendael. Assueer Jan Torck was net als zijn oom geïnteresseerd in de tuin, maar hij hield het bij kleine veranderingen. In Engeland was de landschapstijl in de mode en Torck paste dit toe op Rosendael. De landschapstijl raakte in de mode toen Zwitserland in het begin van de achttiende eeuw werd 'ontdekt'. Men vond daar bijvoorbeeld 'natuurlijke' overbruggingen van hoogtes en water door bijvoorbeeld kettingbruggen en stapsteentjes. Het deel van de tuin waar Torck de landschapstijl toepaste werd dan ook 'Zwitsers deel' genoemd. Dit deel bevond zich achter de laatste vijver. Ook werd het geometrische doolhof omgevormd tot eiland. Omdat deze stukken tuin erg populair waren, bleven er bezoekers naar Rosendael komen.

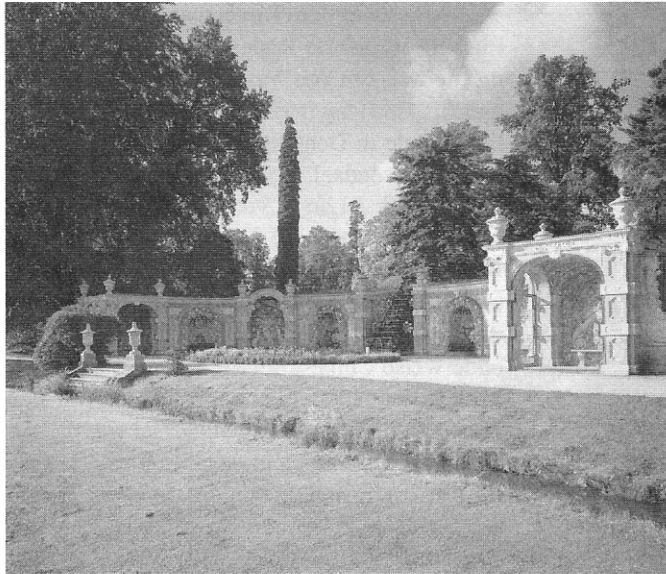

9. Opmetingskaart van Rosendael, Barend Elshof, detail, 1723, inkt en aquarel
Op de kaart zijn de veranderingen te zien, die het echtpaar Torck-van Hoorn hebben laten aanleggen, zoals het doofhof

Assueer Jan Torck was getrouwd met Eusebia Jacoba de Rode van Heeckeren. Haar moeder was een Van Wassenaer, waardoor er een huis in Den Haag in de familie kwam. De familie woonde in Den Haag en verbleef in de zomer op Rosendael. Het huis in Den Haag (hoek Kneuterdijk / Lange Voorhout) was duidelijk veel belangrijker voor de familie; dit huis werd volgens de neoclassicistische regels verbouwd, terwijl er op Rosendael nauwelijks elementen uit die periode zijn te vinden. Wel werd het ouderwetse Chinese servies op Rosendael vervangen door moderner Europees servies. Een grotere verandering aan het kasteel was de vergroting van de ramen in de bibliotheek (bovenste verdieping van de donjon). Doordat de lantaarn in 1789 mogelijk door een blikseminslag was afgebrand en het dak vervolgens was dichtgemaakt was er niet genoeg licht meer in de kamer. De grotere ramen zorgden voor beter licht.

In 1793 overleed het echtpaar en hun zoon Reinhard J.C. Torck erfde Rosendael. In 1800 trouwde hij met Goswina Geurdina van Neukirchen gen. Nyvenheim.

In januari 1795 bezetten Franse troepen Gelderland. Zowel de Franse als de geallieerde troepen brachten schade toe aan het kasteel en park. Deze schade werd geschat op 14.500 gulden en de herstellingen moesten door Torck zelf betaald worden. Nadat de schade hersteld was, liet hij rond 1800 nieuw behang aanbrengen. Ook liet hij de schilderijen opnieuw inlijsten. Dit was door de vorige generatie in Den Haag al gedaan. Hieruit blijkt wederom dat Rosendael op de tweede plaats kwam. Maar in de tijd dat de romantiek nadert was het idyllisch gelegen Rosendael aan de beurt. Vooral het heuvelachtige park was geschikt om het 'Zwitserse deel' uit te breiden. Om het huis er natuurlijker uit te laten zien, door te doen alsof er natuursteen was gebruikt, werden er in de bepleistering schijnvoegen aangebracht. In de tuin werd het 'Zwitserse deel' uitgebreid met een kettingbrug over het water. Over het geometrische patroon, bestaande uit bijvoorbeeld de parterres, dat nog in het park aanwezig was werden landschappelijke vormen, zoals struiken en boomgroepen geplaatst. De tuinsieraden werden wel bewaard, en redelijk goed onderhouden. Soms werden ze verplaatst naar een plek waar ze beter in het soort tuin pasten. Toonaangevende tuinarchitecten uit Engeland stelden in hun theorieën dat tuinen eigenlijk ook kunstwerken moesten zijn. Op Rosendael was dat volgens de bezoekers gelukt. De bezoekers spraken lovend over de manier waarop in park Rosendael kunst (de tuinsieraden) en natuur met elkaar verweven waren. R.J.C. Torck overleed in 1810. Na de dood van zijn vrouw in 1830 erfde Assueer Lubbert Adolph baron Torck Rosendael. Zijn zus Henriëtte Torck erfde het huis in Den Haag.

10. De schelpengalerij

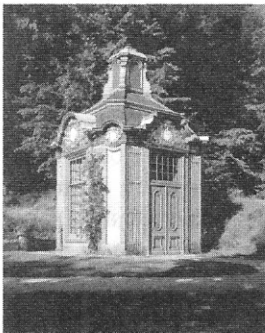
Rosendael als woonhuis
1830 – 1977

Doordat zijn zus het Haagse huis erfde, was de nieuwe heer van Rosendael genoodzaakt Rosendael permanent te gaan bewonen. Over het algemeen werden de buitenhuizen pas vanaf ongeveer 1880 permanent bewoond; het werd dus nog niet normaal gevonden om permanent op het 'platteland' te wonen. Het moet ook redelijk oncomfortabel geweest zijn aangezien de grote buitenverblijven 's winters bijvoorbeeld moeilijk warm te houden waren. Bovendien was er op het 'platteland' nauwelijks vermaak als theater te vinden. Pas vanaf ca. 1880 maakten de technische ontwikkelingen meer comfort mogelijk zodat buitenhuizen permanent konden worden bewoond.

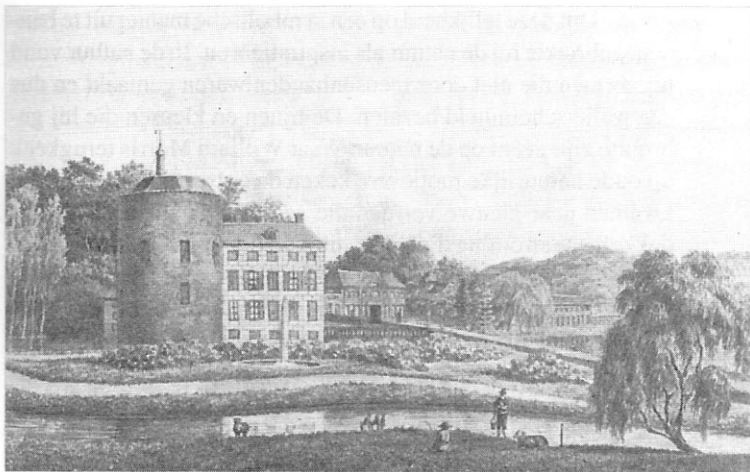
In 1834 trouwde baron Torck met jonkvrouw Louise C.W. Huyssen van Kattendijke. Al hun kinderen, op één na zijn op jonge leeftijd overleden en begraven op de, in opdracht van Torck aangelegde, Rozendaalse begraafplaats.

Op Rosendael moest veel worden veranderd omdat het zo intensief gebruikt werd. Het park werd veranderd, er werd een logement gebouwd, de oranjerie werd vernieuwd, de noord- en oostzijde van de gracht werden gedempt, de inrichting van het kasteel werd veranderd en het koetshuis en de stal werden verbouwd. Voor de veranderingen in het park werd Jan David Zocher jr, een van de bekendste tuinarchitecten uit die tijd, ingehuurd. De geometrische grondvormen die Van Arnhem in de zeventiende eeuw in de tuin had aangebracht waren tot dan toe bewaard gebleven. Het park was dus ouderwets en aan modernisering toe. De voorgaande generaties hadden de keurige perken wel laten vervangen door struiken, grasvelden, etc., maar bijvoorbeeld het vijverstelsel was nog in haar oude vorm aanwezig. Zocher heeft een hele nieuwe structuur in het park aangebracht, met voornamelijk vloeiende, organische vormen. De vijvers werden met elkaar verbonden en er werden grote grasvlaktes aangelegd. Onder meer omdat dit bijzondere en moderne park veel bezoekers trok, werd er een nieuw logement gebouwd.

11. De Theekoepel van Marot

De nieuwe oranjerie werd ook door Zocher ontworpen en wel in neoclassicistische stijl. Tijdens de romantiek ging men op zoek naar zijn 'roots'. De Europeanen kwamen daarbij uit bij de Griekse en Romeinse kunst. Opgravingen bij Pompeï en Herculaneum bevorderden het ontwikkelen van neostijlen. Neogotische vormentaal is op Rosendael nauwelijks terug te vinden. Tijdens de veranderingen in opdracht van A.L.A. Torck was neoclassicisme nog niet heel erg ouderwets en was neogotiek nog niet heel erg gebruikelijk. Zocher beperkte zich bij het gebruik van neogotische vormen tot enkele details. Assueer Lubbert Adolph en zijn vrouw overleden beiden in 1843. Het enige van hun kinderen dat nog leefde was Ada Catharina, geboren in 1835. Ze werd opgevoed door haar oom en tante. Rosendael werd ondertussen door de burgemeester van Rozendaal beheerd. In 1854 trouwde Ada Torck met haar neef Mr. Reinhard Jan Christiaan baron van Pallandt van Keppel.

12. Rosendaal gezien vanuit het zuiden, 1820
Aquarel van Henriëtte J.A. Torck

Het uiterlijk van het kasteel veranderde vanaf 1854 ingrijpend. De witte bepleistering van het huis werd verwijderd, waardoor de onregelmatige structuur van de muur zichtbaar werd. Juist tijdens het neo-classicisme in Nederland was bepleistering erg gewild. Het egale wit straalde namelijk een zekere macht uit. Op andere plaatsen in Gelderland werd de bepleistering er ook later pas afgehaald. De bewoners van Rosendaal waren hier redelijk vroeg mee.

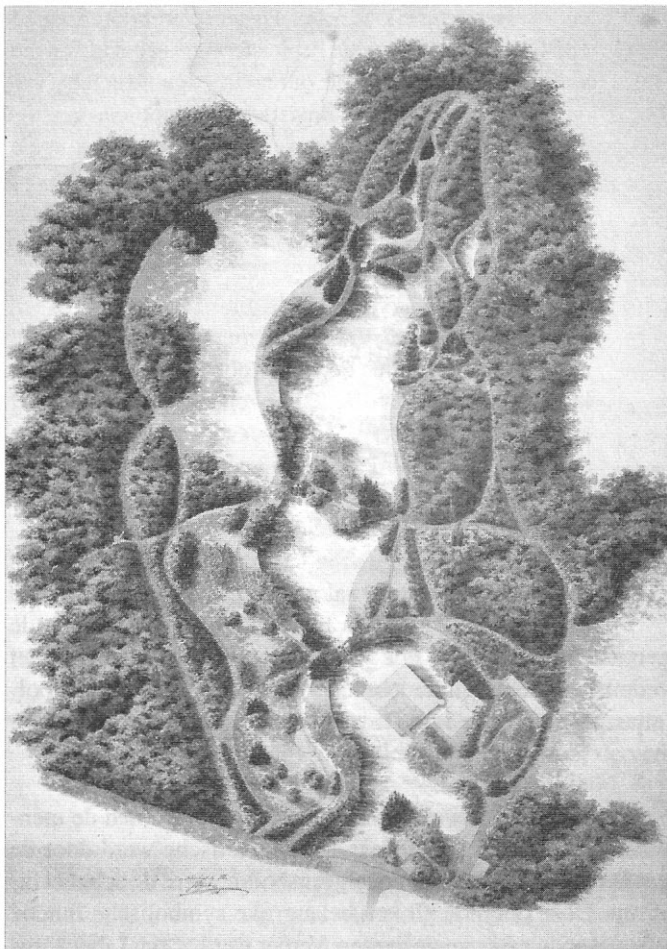
Tussen 1860 en 1862 werd de gietijzeren veranda aan de zijvleugel toegevoegd. Het gietijzer was niet lang daarvoor uitgevonden en werd vooral toegepast op balkons, hekwerken en trapleuningen. Het mooie van het gebruik van gietijzer is dat het ervoor zorgt dat de versieringen één zijn met de bouwconstructies, waardoor de hele constructie er natuurlijk uitziet.

Binnen vond een aantal kleine veranderingen plaats. Bijvoorbeeld de vernieuwing van de deuren tussen de eerste, tweede en derde salon. De nieuwe deuren waren kopieën van de deuren tussen de tweede salon en de

eetkamer. Een aantal nieuwe toevoegingen aan de inboedel is ook vandaag de dag nog te zien in het kasteel. Enkele voorbeelden hiervan zijn de kroonluchter in de torenzaal (neo-Louis XIV), het poolbiljart (ca. 1850) in de bibliotheek, de atlas géographique in de bibliotheek en de stoel van herten geweien in de eerste salon.

Tijdens de romantiek en het post-impressionisme (eind negentiende eeuw) begonnen de mensen zich meer te interesseren in 'niet-westerse' culturen. Het onbekende en exotische werd door de Europeanen steeds interessanter gevonden. De Thaja Plicata, de reuzelevensboom, werd door het echtpaar Van Pallandt in park Rosendaal geplant. Deze boom heeft een belangrijke symbolische functie voor de Indianen en werd misschien daarom wel zo interessant gevonden. Verder werd er een Libocedrus decuras, zuilcypres, in het park geplant. Het gebied op en rond de koningsberg werd gereorganiseerd; oude bomen werden geveld, de rest werd behouden en er werden nieuwe geplant. Ook werden er nieuwe wandelpaden aangelegd.

Ada van Pallandt-Torck overleed in 1902 en Reinhard van Pallandt in 1899. Het onroerend goed dat de familie bezat werd verdeeld onder de kinderen. Hun zoon Frederik Jacob Willem erfde Rosendaal en kasteel Keppel. Hij trouwde in 1886 met Constantia Alexine Loudon. In opdracht van het echtpaar werd de rozentuin voor de oranjerie aangelegd. Deze rozentuin had een geometrisch patroon. Geometrische patronen waren in de eeuw van de neostijlen wederom in de mode geraakt. Ook binnenin het kasteel volgden zij de mode. Ze lieten de eerste salon bespannen met een wandbespanning in de stijl van William Morris. Morris vond dat door de industrialisatie de relatie tussen ontwerp en uitvoering en de relatie tussen gebruik en vorm zoek waren. Hij vond de vormgeving van alledaagse producten vaak ver gezocht en daardoor lelijk.

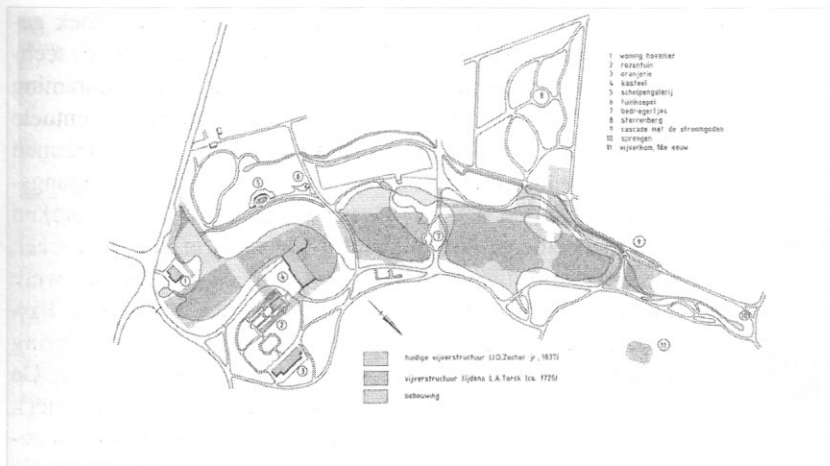
13. Ontwerp in landschapsstijl voor het park van Rosendael van J.D. Zocher, 1836

Om deze lelijkheid op een symbolische manier uit te bannen, gebruikte hij de natuur als inspiratiebron. In de natuur vond hij vormen die niet door mensenhanden waren gemaakt en dus een prille schoonheid bezaten. De lijnen en kleuren die hij gebruikte zijn geënt op de natuur. Waar William Morris terugkeek op oude natuurlijke motieven, keken de ontwerpers die na hem kwamen naar nieuwe vormen die ze in de natuur konden ontdekken. De stroming die hij zo uiteindelijk in Engeland op gang zette wordt Modern Art genoemd. In Italië kreeg het de toepasselijke naam 'Stile Floreale'. Wij kennen deze stroming als Jugendstil of Art Nouveau, een stijl die rond 1900 zijn hoogtepunt vond. De wandbespanning in de eerste salon was toen dus zeer modieus.

Toen in 1932 F.J.W. van Pallandt overleed werd het bezit weer onder de kinderen verdeeld. Willem Frederik Torck baron van Pallandt erfde Rosendael. W.F.T. van Pallandt was van 1919 tot 1935 getrouwd met Roline Wilhelmine barones van Randwijck. Later was hij getrouwd met Aaltje (of Ali) Groenhof.

Het gevolg van de verdeling en deels ook verkoop van stukken land was dat er minder inkomsten waren om het kasteel te onderhouden. Aangezien het kasteel doordat het permanent bewoond werd intensief werd gebruikt, werden er ook veel kosten gemaakt die na verloop van tijd niet meer betaald konden worden. Ook moesten er, wanneer een van de kinderen een stuk land erfde, hoge successierechten worden betaald. Om alles te kunnen betalen werd er in 1948 een deel van de inboedel geveild. Door de verdeling van het familiebezit en de daarmee gepaard gaande successierechten, de economische recessie van de jaren dertig en de hoge belastingdruk raakten Rosendael en andere kastelen in een 'neergaande' spiraal.

In 1943 richtte een brand veel schade aan in het kasteel. Een V2 die in het park neerstortte beschadigde de schelpengalerij en bij geallieerde beschietingen in mei 1945 raakten het kasteel en de oranjerie ook zwaar beschadigd. De Duitsers, die op Rosendael ingekwartierd zaten, waren overigens al weg bij deze beschietingen. In de kelder van de donjon zaten alleen enkele dorpsbewoners. In opdracht van Van Pallandt werd de schelpengalerij weer gerestaureerd. Maar door de oorlogsschade, snelstijgende onderhoudskosten en het Nederlands successierecht kwam de familie steeds meer in geldnood. Uiteindelijk betrok het gezin de zijvleugel en werd de rest van het kasteel verhuurd.

14. Plattegrond van het park, waarop de vijvers met hun geometrische structuur van Zoher goed zichtbaar zijn

W.F.T. baron van Pallandt overleed in 1977, zijn vrouw in 1993. Baron van Pallandt wenste dat na zijn dood het kasteel en park samen in stand zouden worden gehouden. Kasteel, park en de rest van het terrein met een grootte van ongeveer 45 hectare werden overgedragen aan de Stichting Het Geldersch Landschap.

In de periode dat Rosendaal in gebruik was als woonhuis werd er vanwege het intensieve gebruik veel gemoderniseerd, zowel modegebonden als vooruitlopend op de mode. Door de economische lasten die vererving, recessie en oorlog met zich meebrachten, kwamen de bewoners in aanraking met de prikkelende dooren van de roose die heerlijkheid Rosendaal was. Het werd voor hen onmogelijk het kasteel als familiebezit in stand te houden.

*Rosendaal, openstelling voor publiek
vanaf 1978*

Toen het kasteel in het bezit kwam van Stichting Het Geldersch Landschap was het op enkele negentiende eeuwse meubelstukken na ontruimd. De schilderijen bleven gelukkig wel bij elkaar. Samen vormen ze prachtige illustraties bij de geschiedenis over de bewoners van het kasteel.

Stichting Het Geldersch Landschap werkt zeer nauw samen met Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. Het zijn beiden particuliere stichtingen die voor hun inkomsten afhankelijk zijn van schenkingen, subsidies en begunstigers. In 1982 werd het kasteel in erfpacht gegeven aan Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. Door achterstallig onderhoud waren het kasteel en het park met de tuinsieraden ernstig in verval geraakt. Kasteel en park werden gerestaureerd. Bij deze restauraties werd rekening gehouden met de uitgangspunten van stichtingen.

De stichtingen hebben een aantal functies. In de eerste plaats hebben ze een vangnetfunctie. Onder bepaalde voorwaarden mag een familie bijvoorbeeld (een deel van) hun kasteel blijven bewonen, terwijl het wordt opgeknapt door de stichtingen. Ten tweede houden ze de buitenplaatsen in stand, wat vaak vooraf wordt gegaan door restauraties. Om hun bezittingen in stand te houden, is het vaak nodig het object een nieuwe functie te geven; openstelling voor publiek. Door openstellingen krijgen ze inkomsten. Deze inkomsten bestaan natuurlijk uit de toegangsprijzen die worden gevraagd, maar ook uit de bijdragen van een groeiend aantal begunstigers. Voordat iets kan worden opengesteld moet het vaak wel gerestaureerd worden.

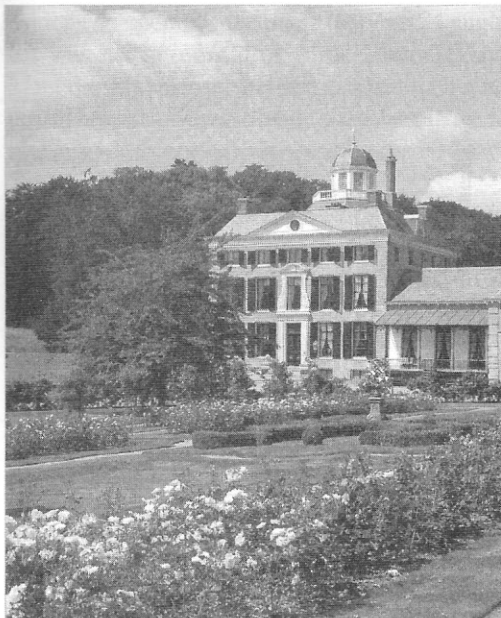
15. Rosendaal gezien over de door de oorlog verdwenen rozentuin, 1979

Voorafgaande aan de restauratie wordt onderzoek gedaan, dit onderzoek bestaat uit zowel brononderzoek als technisch onderzoek. Dan wordt er een herstelplan met kostenraming opgesteld waarbij rekening wordt gehouden met een eventuele nieuwe functie (openstelling voor publiek), met de problemen die deze functie met zich mee kan brengen en met het uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen'. Wat betreft parken waarin meerdere fasen herkenbaar zijn, zoals in park Rosendaal, wordt ervan uitgegaan dat de oude lagen onder de nieuwere blijven. Er wordt dus, en dit is ook van toepassing op het kasteel, geen bepaalde periode teruggehaald. Een uitzondering hierop vormt de reconstructie van de lantaarn op de donjon. De reconstructie van deze lantaarn zou de lichtval in de bibliotheek echter ten goede komen en de lantaarn was toch bepalend geweest voor het silhouet van het kasteel.

De functie 'openstelling voor publiek' leidt er overigens niet toe dat een object volledig wordt aangepast aan de eisen die mensen hebben. In dat geval zou namelijk de monumentale waarde van het object verloren gaan. Maar er zijn wel enkele noodzakelijke aanpassingen vereist in verband met bijvoorbeeld de veiligheid van bezoekers. Er wordt, omdat het uiterlijk van een geregistreerd monument niet zomaar mag worden veranderd en omdat de stichting deels afhankelijk is van subsidies, toestemming gevraagd aan de provincie en het rijk. Vervolgens wordt er opdracht tot restauratie gegeven. Voor en tijdens het restaureren wordt het een en ander vastgelegd en gedocumenteerd.

Toen tijdens de restauraties op Rosendaal de vijvers werden schoongemaakt werden er explosieven uit de tweede wereldoorlog aangetroffen. De Explosieven Opruimingsdienst verwijderde de explosieven en trof daarbij fundamente van de middeleeuwse bebouwing aan. Er werden ook andere archeologische vondsten gedaan, zoals enkele kannen en schotels. De rozentuin was al bij de overdracht aan de Stichting Het Geldersch Landschap niet meer zichtbaar, er waren nog wel sporen aanwezig van de oude plattegrond. In 1985 werd de rozentuin in haar glorie hersteld. Het bijna volledig herstelde park werd in mei 1986 officieel geopend. In 1990 werd de oranjerie van J.D. Zocher jr gereconstrueerd, deze was in de oorlog zo beschadigd dat deze na de oorlog moest worden afgebroken. Aangezien er geen oorspronkelijke ontwerpschetsen meer voorhanden waren, is men bij de herbouw afgegaan op de fundamente, foto's en verhalen over het uiterlijk van de oranjerie. Kort geleden werden de cascade en het daaronder gelegen schelpengrotje gerestaureerd. Het enige in het park dat nog gerestaureerd moet worden is de theekeupel, de voorbereidingen voor de restauratie hiervan zijn al in volle gang.

De restauratie van het kasteel was in twee fasen opgesplitst. Eerst werd de zijvleugel, die er door lekkages vreselijk slecht aan toe was, gerestaureerd. Vervolgens werd in 1988 begonnen met de restauratie van het hoofdgebouw en de donjon. De kamers werden opnieuw behangen, oude verftinten werden door middel van kleurentrapjes teruggehaald, het stucwerk werd gerestaureerd, enzovoorts.

16. Rosendaal in volle glorie met de rozentuin op de voorgrond

De inrichting van de 22 kastelen die Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen in haar bezit heeft bestaat voor ongeveer zestig procent uit eigendommen en voor ongeveer veertig procent uit bruiklenen. De objecten die als bruikleen worden aangenomen moeten voldoen aan enkele eisen. Ze moeten bijvoorbeeld de bewoningsgeschiedenis kunnen illustreren. De objecten die door de stichting worden gekocht moeten vanwege een beperkt budget aan strengere eisen voldoen. Ze moeten bijvoorbeeld onmisbaar zijn bij het tonen van de oorspronkelijke functie van de vertrekken aan het publiek. Aan bruikleenverkeer tussen musea werkt de stichting graag mee om zo haar positie in de museumwereld te verbeteren en een groter publiek te trekken. De gehele collectie bestaat uit ongeveer vijftienduizend objecten, exclusief boeken, archeologica en interieurtextiel. Nadat Rosendaal was ingericht met objecten van de stichting, de achtergebleven schilderijen en enkele achtergebleven meubelstukken werd het kasteel in mei 1990 geopend.

Bij het beheer wordt in deze periode rekening gehouden met de monumentale waarde, maar ook met de eisen die de tijd en het gebruik met zich meebrengen, zoals het garanderen van veiligheid en behoud.

Rosendaal is weer een bloeiende roos, ook al is het er een met prikkelende doornen. Maar ach, *'ieder roose had sijn prikkelende dooren'*...

Dit artikel is gebaseerd op het profielwerkstuk dat de auteur Emilie den Tonkelaar leerling van het Stedelijk Gymnasium Arnhem als eindexamenstuk in 2002 heeft geschreven. Het profielwerkstuk is in 2002 bekroond met de 'Poortersprijs voor de Arnhemse geschiedenis' en is eerder geplaatst in 'Arnhem de Genoeglijkste', een uitgave van het Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur. De auteur studeert in Leiden Kunstgeschiedenis met als hoofdrichtingen Kunstnijverheid en Bouwhistorie.

Verantwoording

Bronnen:

- ° Bestuur Stichting Geldersche Kasteelen *Nota collectiebeleid 2002-2005*
- ° Bestuur Stichting Geldersche Kasteelen *Nota uitgangspunten bij het restaureren van monumenten*
- ° Bierens de Haan, J.C., Jas, J.R. *Geldersche Kasteelen, tot defensie en eene plaiissante wooningen*, Arnhem 2000

- ° Bierens de Haan, J.C. *Kasteel en Park Rosendaal, Rozendaal* Uitgave Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Duiven 1995
- ° Bierens de Haan, J.C., Steenaart, I.B. *Park Rosendaal. Gids*, Arnhem-Zevenaar 1991, tweede druk
- ° Bierens de Haan, J.C. *Rosendaal, Groen Hemeltjen op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* Uitgave Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, Zutphen 1994
Afbeelding: nr. 2,6, 8 t/m 16
- ° Haagen, J. *'Jan Vaessen altijd op zoek naar levendigheid, "cultuurlandschap boeiender dan pure natuur"' Gelders Landschap*, jaargang 23, nr. 3
- ° Kiers, J., Tissink, F. *De Glorie van de Gouden Eeuw* Zwolle 2000
Afbeelding: nr. 7
- ° Kluckert, E. *Europese tuinkunst van de oudheid tot heden* Güntersloh 2000
Afbeelding: nr. 5

- ° Kuile, ter, E.H. *De schoonheid van ons land, kastelen en adellijke huizen* Amsterdam 1954
Afbeelding: nr. 1, 3 en 4
- ° *Monumenten* jaargang 21, nr. 4 (april 2000)
- ° Roep, T., Loerakker, C. *Van nul tot nu, deel 1, de vaderlandse geschiedenis tot 1648* Heemstede 1999, 8^e druk
- ° Tex, U. den *'Het wilde in het bloed van de Van Pallands'* Vrij Nederland, jaargang 51, nr. 51/52
- ° Zetten, F. van *'Restauratie van barok 'speelhuus''* De Gelderlander, 12-10-2001

Gesprekken met:

- ° Bierens de Haan, J.C. adjunct directeur Stichting Geldersche Kasteelen
- ° Boetzelaer-van Pallandt, C.A. van familielid van de laatste kasteelbewoners

Nijver Dieren Presentatie & tentoonstelling

Een nieuw uitgave van de Kring

Vanaf augustus j.l. ligt het boek "Nijver Dieren" in de boekhandel. Zoals te verwachten was, is de belangstelling groot.

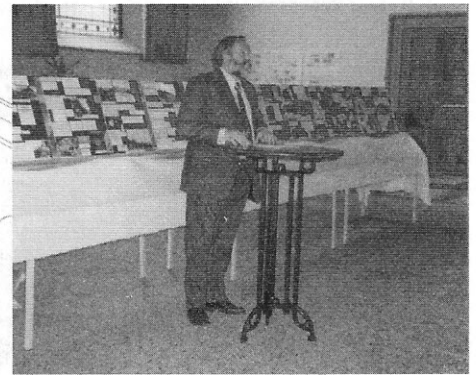
Het boek geeft een beeld van de ontwikkeling, de groei en de neergang van de nijverheid in Dieren-zuid, de oorspronkelijke kern van het dorp. Voor oudere Dierenaren is het boek een bron van herkenning, nostalgisch beeld van een voorbijge tijd; de levensfase waarin de mens was gereguleerd van de wieg tot het graf door moraal, godsdienst en ideologie. Jongeren tonen zich verbaasd over de snelle veranderingen die zich in dit oude dorpsdeel hebben voltrokken.

Veel, vaak uniek, fotomateriaal geeft aan de tekst een extra dimensie. In een register zijn alle panden opgenomen waar in de voorbije eeuw een vorm van bedrijvigheid was. Het grote aantal blijkt voor velen een verrassing. Erg gewaardeerd wordt dat bij de panden, zoveel mogelijk, de opvolgende bewoners staan vermeld. Kortom, een boek dat voor velen een must is.

Een afgerond verhaal?

Het verhaal kan model staan voor heel veel dorpen in ons land waar de dorpskern als gevolg van de naoorlogse expansie is verlegd. De onderzoekers hebben weergegeven wat zij hebben achterhaald uit archieven en uit gesprekken met mensen die het "hebben meegemaakt". Historisch onderzoek genereert materiaal en kennis maar brengt ook onontgonnen terrein aan het licht. Sociologen en/of economen zouden een nadere inkleuring kunnen verzorgen.

*Wethouder
A. Lammers opent
de expositie en
presenteert het boek*

Bijvoorbeeld door aan te tonen waarom men in 1949 voor een kilo koffie 22 uur en 37 minuten moest werken terwijl dezelfde kilo in 1980 met 1 uur 42 minuten arbeid binnen het bereik lag. Ofwel: "Nijver Dieren" is een geschiedenisboek dat uitnodigt tot een vervolg vanuit andere disciplines, zoals elk geschiedenisboek wordt opgevolgd door weer een nieuwe.

Een tentoonstelling bij het boek

Wethouder A. Lammers opende in de voormalige Nederlands Hervormde kerk in de Kerkstraat te Dieren op 15 augustus een tentoonstelling die was gewijd aan de verschijning van "Nijver Dieren". Hij bood twee inwoners van Dieren-zuid die in het verleden er een bedrijf uitoefenden de eerste exemplaren aan.

Op panelen was een veelheid aan materiaal samengebracht dat om praktische redenen niet in het boek "Nijver Dieren" een plaats kon vinden. Vooral oude foto's met toelichtende tekst, maar ook advertenties, sommige van honderd jaar geleden. Alle straten die in het register van het boek zijn opgenomen waren weergegeven.

Ook het wordingsproces van het boek, van drukkerij tot binderij was hier te zien.

Tijdens de openingsdagen op 16,17 en 24 augustus was het gezellig druk in de Dierense kerk. Meer dan 800 mensen hebben aandachtig het materiaal bekeken. Verschillende bezoekers lieten het niet bij één bezoek. Er was ook zoveel te zien! Velen hebben ook genoten van de ontmoeting met oude bekenden. Enkelen zagen elkaar hier voor het eerst weer na zeventig jaar. Gezellige zitjes en de beschikbaarheid van consumpties droegen bij aan een reüniesfeer. In het gastenboek spraken velen hun dank uit voor het initiatief dat voornamelijk werd gedragen door de coauteur Frans Nas.

Voor veel oudere bezoekers was het een feest van herkenning, maar zij wisten te melden dat vroeger niet alles even leuk was. Ze hadden geen behoefte aan romantiseren. Zo merkte een bezoeker op: "Het middenstandsleven, en dan vooral een éénmanszaak, is geen mens te gunnen. Vroeg op en 's avonds laat uitgeput door alle gedachten en zorgen naar bed."

Opvallend was het aantal oud-Dierenaren die de expositie hebben bezocht. Velen van hen hebben decennia geleden het dorp verlaten maar wilden de kans benutten het verleden van hun dorp nog even te beleven. Met graagte schaften zij zich daarbij het boek "Nijver Dieren" aan, ankerplaats van de herinnering

Wandeling bij de tentoonstelling

Ter gelegenheid van de tentoonstelling is er een wandeling verschenen met de titel 'De kruideniersroute' langs 34 kruideniers in Dierenzuid, die er in de afgelopen 100 jaar zijn geweest.

Het boek is nog te verkrijgen bij boekhandel Bruna in Dieren en Jansen & De Feijter in Velp. De verkoopprijs is 19,50 euro.

Bloemenhulde van de voorzitter van de Kring Elise Olde Rickert voor de auteurs

Uit het Gastenboek

*Heel goed
Wij hebben erg genoten. Het was een geweldige reünie.
Familie J. van 't Veer en Cor*

*Dank voor de geweldige inzet. Klasse!! Ook de advertenties spreken erg aan met hun eigen stijl.
Erg veel genoten van alles.
Vroegere tijden herleven.
Wim Pieper, Rheden.*

*Erg mooi. Heel uitgebreid. Ik ga, nieuwsgierig, nu het boek lezen.
Groet Thomas Hilhorst.*

Uit Amsterdam: Gonnie Schippers-Scholz en Henk Schippers (nog daas van uren nostalgie) onze complimenten!

*Leuk hoor om zo mijn "huisje" in het boek te zien staan en de oude fabriek van mijn opa en zijn broer! Succes!
Met hartelijke groet,
Angèlique Verheul.*

*Frans Nas,
Gezellig en leuk opgezet die tentoonstelling. Iedere medewerker aan het geheel proficiat!
Annie en Joop Romkes.*

*Frans en Harrie en
Het is super !!!!!
Ria.*

Frans Nas, auteur en samensteller van de expositie, in gesprek met D. van Veelen

*Oude liefde roest niet.
Willeke Slik*

*Het is leuk om het "oude" Dieren
weer eens zo uitgebreid te zien.
Vooral ook de gesprekken die je
in flarden opvangt bij de expositie.
Het is een bijzonder boek geworden.
M.C. van Braam-Spruyt*

*Gelukkig leeft hier de historie nog!
Oud-Dieren is nog nieuw.
E. Schoonderwoerd*

*Mijn compliment voor uw werk.
Wat een doorzettingsvermogen.
Van der Weel, Heiloo*

*Het waren mooie
herinneringen.
Familie Th. Arnoldus*

*Héérlijk om weer even
"jong" te zijn met alle oude
bekenden en beelden.
Bedankt!
Janneke Semmeling-Resink*

*Indrukwekkend, een heel
werk! Prima actie van de
Oudheidkundige Kring!
J. en H. Nieuwenhuizen*

*Heel fijn om Dieren nog eens zó te zien!
Succes!
Jannie Pastoor, Doesburg*

*Een reünie gelijk.
Willem Resink*

Nijver Dieren

als hulp bij geheugentraining

Tot grote vreugde van de samenstellers blijkt het boek een grote hulp te zijn bij de geheugentraining van ouderen in de woonzorgcentra De Plataan te Dieren en Rhederhof te Rheden.

Het blijkt een middel te zijn om herinneringen van vroeger op te roepen bij de bewoners, die in Dieren-zuid hebben gewoond.

De geestelijk verzorger van de centra de heer Jan van Schaardenburgh gebruikt het boek en heeft het geïntroduceerd bij de medewerkers van de activiteitenbegeleiding.

HOF TE DIEREN

'HOF TE DIEREN' IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Frits Tesser
Deel 6

OP ZOEK NAAR DE OORSPRONG slot

Wanneer de hof te Dieren is ontstaan, is niet met zekerheid te zeggen. Omdat wij geen document hebben, zijn wij aangewezen op lokale gegevens die verwijzen naar een mogelijke begindatum.

Het is duidelijk dat de inbezitname van de IJsselvallei door de Franken in de 8ste eeuw niet direct heeft geleid tot de oprichting van "villae imperiales", koninklijke agrarische hoven. Het gebied was in die periode weinig toegankelijk. De IJssel manifesteerde zich als een ongetemde rivier met moerassige uiterwaarden en oerbos op de linker- en rechteroever. Eerst geleidelijk aan zijn stroken land in cultuur gebracht, zoals bij Deventer en later rond Zutphen waar de bestaande nederzettingen bij de ontwikkeling werden betrokken. Of de bewoners van Dieren daarvan hebben geprofiteerd, is de vraag. De locatie was niet onbelangrijk. De naam zegt het al: 'Theothorne', van 'theudo' = volk en 'hurnjon' = hoorn of land dat in de vorm van een hoek oprijst uit moerassig terrein; twee Germaanse woorden die verwijzen naar een

Omdat het schriftelijk en archeologisch bewijsmateriaal ontbreekt, is niet exact aan te geven wanneer de hof te Dieren werd gesticht. Wel zijn er na de Frankische verovering van de IJsselstreek in de 8ste eeuw meerdere factoren te noemen die de aanwezigheid van de hof veronderstellen. Op grond daarvan wordt over een stichtingsdatum gesproken. De tijd waarin de hof ontstond blijft daarmee hypothetisch. De veronderstelling wordt evenwel met een aantal degelijke historische gegevens onderbouwd.

nederzetting op een uitloper van de stuwwal.^{A)} Daarmee wordt tevens de ouderdom van de plaats aangegeven. Voor de komst van de Franken moeten er reeds mensen bij de bocht van de rivier hebben gewoond. Volgens B.H. Slicher van Bath gaat de oorsprong van de nederzetting terug tot vóór 600 na Chr. Dieren is namelijk een van de plaatsen waarvan de naam moeilijk te herleiden is wat tekenend zou zijn voor de ouderdom.^{B)}

Toen Karel Martel in de eerste helft van de 8ste eeuw de Veluwe annexeerde, heeft hij bij Theothorne grond voor de koning opgeëist, dat althans lijkt aannemelijk. In het vorige artikel werd daar al op gezinspeeld. De strategische ligging van de nederzetting doet vermoeden dat in de directe omgeving reeds vroeg een koningsgoed werd gevestigd zoals dat later op andere plaatsen langs de IJssel (Deventer, Zutphen) eveneens het geval zal zijn.

Toeëigening in naam van de koning wil niet zeggen, dat de grond meteen werd benut. Voor Deventer en Zutphen mag dit het geval zijn geweest, voor het koningsgoed Dieren geldt veeleer dat de koninklijke hof, met de nadruk op hof, eerst in een later stadium ontstond. Wanneer wij ervan uitgaan dat de oprichting bewust is gepland, betekent dit dat de hof werd gesticht toen de omstandigheden daartoe aanleiding gaven. Dat moment brak aan, toen de koningen geïnteresseerd raakten in

de ontwikkelingen in de IJsselvallei en zich meerdere keren in de buurt vertoonden.

Centraal daarbij staat de palts in Nijmegen. Daar ging de koning naar toe om bestuurszaken te regelen, om de hoogtijd van Pasen te vieren (Hendrik II, Koenraad II, Hendrik III), en om op verhaal te komen.

De koninklijke aanwezigheid en die van de rijksgroten, de genodigden en het bedienend personeel vroegen om passende voorzieningen. Voor de proviandering werden de koninklijke agrarische centra opgezet. Daar kwam het vlees vandaan, waaronder wild en gevogelte, de land- en tuinbouwproducten, de zuivel, de vis en kruiden, in één woord alles wat nodig was om de gasten een goede maaltijd voor te zetten.

De hof te Dieren was een van de centra waar die producten vandaan kwamen. Dat juist in Dieren een hof werd gevestigd en niet in Ellecom of Brummen hield waarschijnlijk verband met de strategische positie van de nederzetting in de bocht van de IJssel. Van daaruit konden de voorraden gemakkelijk via het water naar elders getransporteerd worden. Ook was de plek uitstekend geschikt voor het uitvoeren van controle op voorbijvarende schepen.

Een tweede, belangrijker argument waarom de keuze op Dieren viel, was ongetwijfeld de omstandigheid dat de plaats halverwege de route Arnhem - Zutphen lag. De hof kon dienen als pleisterplaats voor de koningen wanneer zij op reis waren.

A. "De schrijver A. van Slichtenhorst noemt in zijn 'Gelderse geschiedenissen' als vroegste vermelding (van Dieren) het jaartal 838 onder de naam 'Theothorne'. Graaf Rotgaer schonk toen aan de kerk van St. Maarten te Utrecht goederen in Theothorne. Bij de vroegste historici vond deze afwijkende naam nauwelijks bestrijding. Latere schrijvers betwijfelden, of Theothorne en het latere Diderna wel identiek waren. Hun bezwaren hiertegen waren echter te zwak om de oude

zienswijze te verlaten." Aldus H. de Wit in: 'Vroeger en nu. Ellecom, Dieren, Spankeren, Laag Soeren', Dieren 1980, p. 25.

B. De verwijzing naar Slicher van Bath is te vinden bij Anna Wirtz, *Die Geschichte des Hamalandes, Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, 173(1971)26. In het artikel van B.H. Slicher van Bath, "Geschiedenis van de nederzettingen in het graafschap

Zutphen", *Bijdragen en Mededelingen Gelre (BMG)*, 48(1946)40 e.v. wordt Dieren evenwel niet genoemd. Dit is begrijpelijk omdat de plaats niet bij het graafschap Zutphen hoorde, maar bij het graafschap Gelre. Dieren past nochtans samen met Brummen (door Wirtz eveneens genoemd) in het rijtje van moeilijk herleidbare namen als Baak, Drempt, Ziek, Oer, Didam. In die zin is de vermelding van Dieren en Brummen juist.

Een koninklijke stoet legde per dag maar een beperkt aantal kilometers af. In het gezelschap van de koning waren meestal zijn gezin, de hofhouding, en meerdere hoogwaardigheidsbekleders. Met het inpakken, het op de karren laden van kisten en manden, het uitpakken op de plaats van bestemming, het in gereedheid brengen van de onderkomens en het gebruiken van het avondmaal was veel tijd gemoeid. Per dag kwam de koninklijke stoet gewoonlijk niet verder dan een kilometer of 15/20. Dieren was daarbij een ideale pleisterplaats. Wij komen daar verderop uitvoerig op terug.

Het verblijf van de koningen in onze streken is van belang om de tijd te bepalen waarin de hof te Dieren werd gesticht. Te denken valt aan de regeerperiode van koning Zwentibold (895-900) of aan het begin van de regering van koning Otto I de Grote (936-973). Dat is de tijd waarin Deventer uitgroeide tot een belangrijke handelsnederzetting en Zutphen zich meer en meer ging profileren als bestuurscentrum. De hof te Dieren telde daarbij in zoverre mee dat deze koninklijke onderneming, wat de hof was, een verbindingsschakel vormde tussen de koningsgoederen van Nijmegen en Arnhem en die te Zutphen en Deventer. Om de hof in de tijd te plaatsen, is het nodig iets te zeggen over die koningsgoederen in de genoemde periode en over de nederzettingen die daarmee verband hielden.

Ook de wordingsgeschiedenis van de IJssel vraagt onze aandacht. Het heeft eeuwen geduurd vóór de rivier een volwaardige arm van de Rijn was geworden. Een deel van die geschiedenis speelde zich af in de tijd waarin de hof te Dieren tot ontwikkeling kwam. Daarbij komt nog dat de IJssel in die jaren een steeds belangrijker handelsroute werd. Om de positie van de hof te preciseren is het van belang ook iets te zeggen over de rivier die de geschiedenis van de hof mede bepaalde.

DE MIDDELEEUWSE IJSEL, EEN VERHAAL APART

De hof te Dieren en de rivier de IJssel horen bij elkaar, zoals ook het dorp Dieren bij de IJssel hoort. Misschien wordt die indruk niet gewekt wanneer je komend van Arnhem de plaats binnenrijdt, maar Dieren was van oorsprong een "dorp aan de rivier".

Laten wij voorop stellen dat de IJssel van ouds geen zijtak van de Rijn was, maar een zelfstandige rivier waarvan de oorsprong bij Raesfeld in Duitsland ligt. Via veel kronkelingen bereikt het water bij Genderingen ons land. De Duitsers noemen het deel tot aan de grens 'Issel'. Daarna heet de rivier tot Doesburg 'Oude IJssel', om vervolgens als 'IJssel' verder noordwaarts te stromen richting IJsselmeer.

Van de middeleeuwse Oude IJssel is bekend dat het een kleine stroom was met een gering verhang. De watertoevoer zal dan ook niet groot zijn geweest. Maar de rivier werd (en wordt nog steeds) gevoed door tal van beken zoals de Berkel (bij Zutphen), de Schipbeek (bij Deventer), de Groote Beek, de Baakse Beek, de Vierakkerse Laak, de Voorsterbeek, de Eerbeekse beek. Al die waterlopen zorgden ervoor dat de IJssel een redelijk waterpeil had, waardoor de rivier bevaarbaar was voor schepen met weinig diepgang. Een veel gebruikt type in die tijd was de platbodem.

Overigens moeten wij ons de toestand van de vroegere IJssel niet te rooskleurig voorstellen. Eeuwenlang deed de rivier wat hij wilde. L. Lensen en W. Heikling schrijven in hun boek over Zutphen dat het niet ongewoon was in de IJssel "een, twee, soms drie geulen aan te treffen met eilanden of platen ertussen. De banken of middelzanden verplaatsten zich voortdurend net als de bochten. De rivier had de neiging steeds grotere lussen te maken tot de hals van de lus onder bijzondere watertoevoer doorbrak en de lus werd afgesneden".¹⁾ 'De Mars' noordwestelijk van Zutphen lag binnen zo'n lus. Einde 8ste eeuw werd het gebied door de IJsselstroom in tweeën gedeeld, waarna het westelijke stuk een deel van de Veluwe werd. Sindsdien wordt het "Overmars" genoemd.

DE VERBINDING WESTERVOORT - DOESBURG

De geschiedenis van de IJssel als zelfstandige rivier roept de vraag op hoe de huidige situatie is ontstaan, nu de IJssel een zijarm van de Rijn is. Het gaat dan met name over het gedeelte tussen Westervoort en Doesburg.

Het is lange tijd onduidelijk geweest hoe en wanneer die de verbinding tussen Rijn en oorspronkelijke IJssel tot stand is gekomen. Bodemonderzoek in de tweede helft van de vorige eeuw heeft uitgewezen dat in de voorlaatste IJstijd, het Salien, toen onder druk van de ijsskap de stuwwallen werden gevormd, ook een bekken is ontstaan tussen Westervoort en Doesburg. De Rijn heeft daarvan geprofiteerd en heeft door dat bekken het water in noordelijke richting afgevoerd. Er moet enorm veel slib zijn meegekomen, want geleidelijk aan ontstond er in de bocht bij Westervoort een barrière. De blokkade werd zo groot dat de Rijn langs die weg het water niet meer kwijt kon en westwaarts ging stromen. Wat achter bleef, was een moerassig gebied waar veen groeide.

In het midden van de derde eeuw na Chr. kwam daar verandering in. Door verlanding van de Oude Rijn en toename van de neerslag als gevolg van klimaatsverandering steeg het water in de Rijn en werd de barrière regelmatig overspoeld. Door die overstromingen is toen op het veen een pakket komklei (zwarte klei) afgezet.

Uit het onderzoek blijkt dat er na 500 n. Chr. meer profiel in het gebied (komgebied) tussen Westervoort en Doesburg kwam. Er ontstonden stroomruggen en oeverwallen veroorzaakt door de bezinking van zand en zavel dicht bij de rivier en van kleideeltjes op grotere afstand.

Als gevolg van de overstromingen werd de overloop (barrière) verdiept en verbreed en werd onder stuwning van de Rijn de watertoevloed in het dal tussen Westervoort en Doesburg richting de Oude IJssel steeds sterker.

Het heeft overigens nog eeuwen geduurd voor er een echte verbinding tussen de twee rivieren tot stand kwam. De bovenloop van IJssel (het gedeelte tussen Westervoort en Doesburg) kreeg eerst in de 9de eeuw het karakter van een "stroom". Pas in de 12e eeuw, na de stormvloed van 1170, kan gesproken worden van een volwaardige Rijnarm.[○]

DEVENTER, EEN NEDERZETTING ONDER KONINKLIJKE BESCHERMING

De toevloed van water uit de Rijn maakte de IJssel tot een steeds meer bevaarbare rivier. Het gedeelte dat werd gevoed door de Oude IJssel was al van oudsher een scheepsroute, nu kwam daar de verbinding Doesburg - Westervoort bij en de aansluiting op de Rijn. De noord-zuid handel was daarbij gebaat. Het was niet meer nodig via de Utrechtse Vecht naar het Rijnland te varen; in het vervolg kon gebruik gemaakt worden van de kortere IJsselroute. Het was ook een veilige weg. De rivier stond vanaf de bovenloop bij Westervoort tot aan de monding in het Almere onder Frankische controle. Dit maakt duidelijke

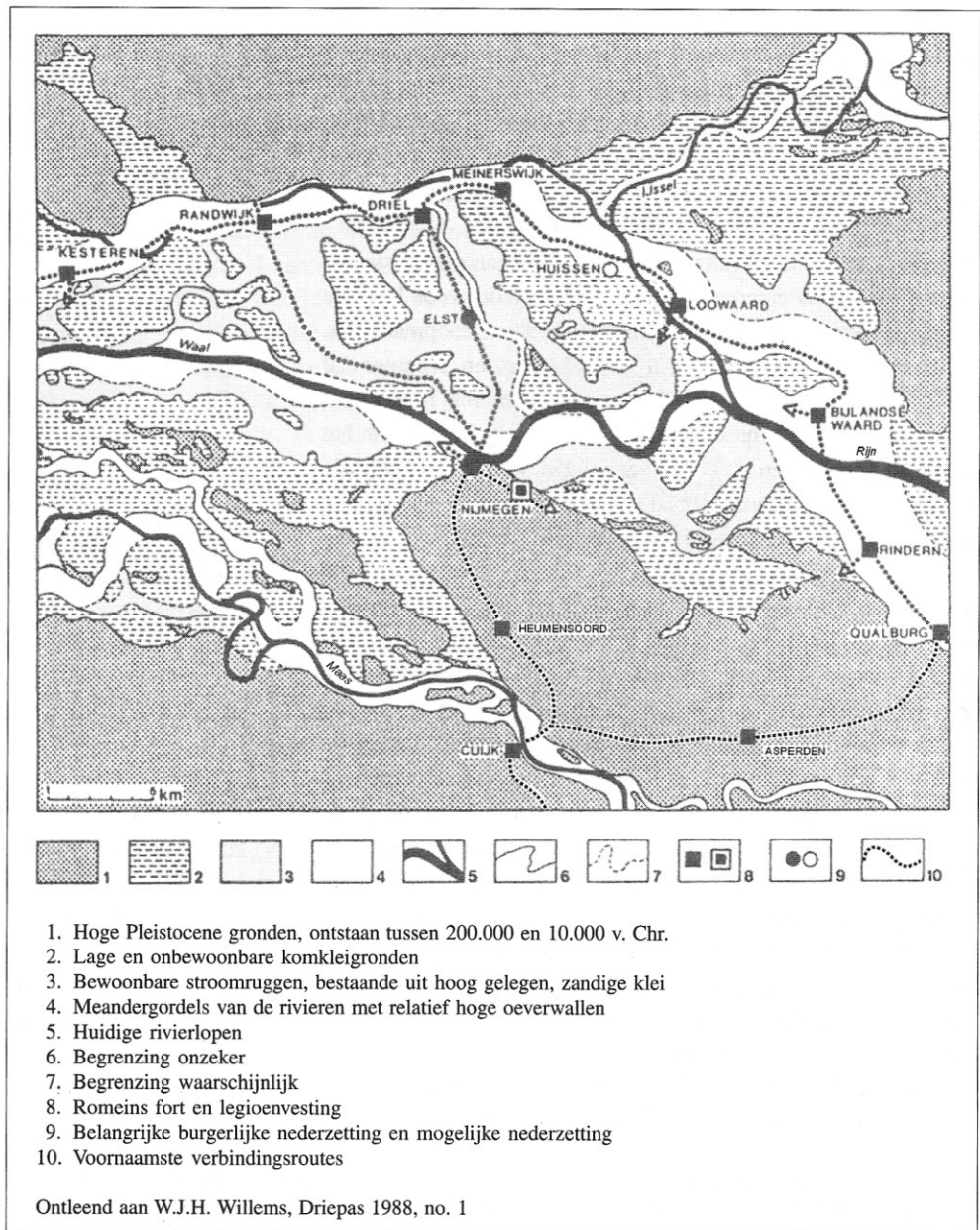
C. E.A. van de Meene, *De grondslagen van Zutphen*, in: *Geschiedenis van Zutphen*, red. N. Frijhoff e.a., Zutphen 1989, p. 36-41; J.W. van Petersen, *Reizen is tol betalen*, Aalten 2002, p. 419. In dit verband ook J.N.B. Poelman, *De gracht van Drusus?*, *Westerheem*, 30(1981)20-23, waarin de vraag wordt behandeld of de Romeinse veldheer Drusus, broer

van keizer Tiberius, 38 - 9 voor Chr., een gracht heeft laten graven tussen Westervoort en Doesburg, de zg. 'Fossa Drusiana'. Op zoek naar een antwoord heeft J.N.B. Poelman samen met P. Harbers in 1966 een aantal grondboringen uitgevoerd in de buurt van Lathum. Uit het onderzoek kwam naar voren dat er geen sporen van een gracht te vinden zijn.

Voor wat betreft de stormvloed van 2 november 1170 en het ontstaan van de Zuiderzee (waardoor de IJssel een groter verhang kreeg en de rivier werd die wij nu kennen) zie M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, dl. 1, *De periode vóór 1400*, Assen 1971, p. 81-95.

lijk dat de IJssel vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw in betrekkelijk korte tijd kon uitgroeien tot een van de belangrijkste waterwegen in het noord-westen van het Frankische rijk.

In die tijd komt Deventer tot ontwikkeling. Al in de eerste helft van de 8ste eeuw moeten de bewoners van Colmschate (oostelijk van Deventer) hun woongebied hebben verlaten en dit hebben ingeruild voor de hoge gronden bij de IJssel. Op drie heuvels die "als een soort schiereiland te midden van de drassige laagten" lagen, bouwden zij een nieuwe nederzetting. Het was het begin van wat later het "Karolingische en hoogmiddeleeuwse Deventer" zal heten.²⁾ De plek leek gunstig. De steile oevers boden de rivierschepen de mogelijkheid aan te meren en iets meer zuidelijk was een doorwaadbare plaats. Via deze oversteek was het mogelijk direct door te dringen tot in het hart van Hamaland.

Reconstructie van het oostelijk rivierengebied in de eerste eeuwen na Christus

De koning heeft al spoedig het strategische belang van Deventer onderkend. Weliswaar wordt pas in 960 voor de eerste keer melding gemaakt van de koninklijke domeinhof, maar de geschiedenis ervan moet veel verder teruggaan in het verleden. Vermoedelijk was de hof er al toen Liudger het geloof verkondigde aan deze kant van de IJssel. Dat was rond 780.^{D)}

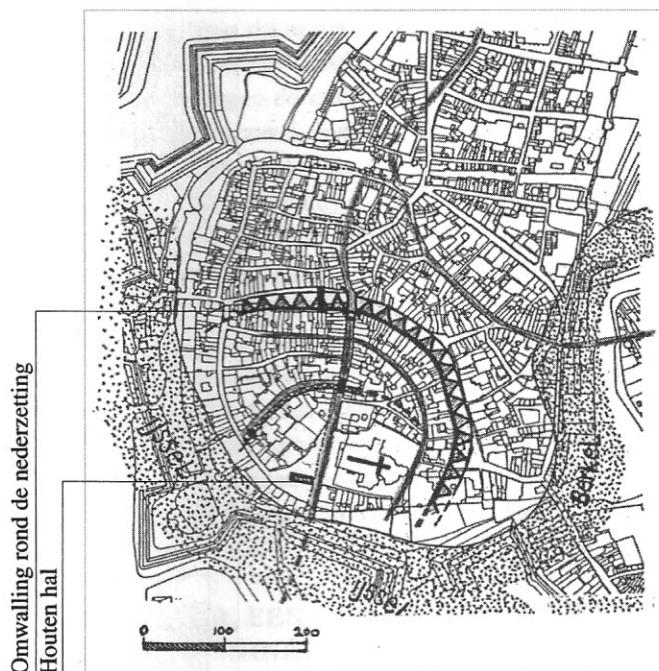
De 'curtis dominicatus' heeft waarschijnlijk grote aantrekkingskracht uitgeoefend op ondernemende lieden. In een brede strook langs de IJssel ten westen van de domeinhof ontstond een koopmanswijk. Ook ambachtslieden hadden daar hun werkplaatsen. Jammer dat van de kades en huizen uit die eerste periode niets is bewaard gebleven. De oudste beschoeiingen, die bij opgravingen aan het licht kwamen dateren uit de 10de eeuw. De oorspronkelijke kade moet meer landinwaarts hebben gelegen, maar door uitbouw en aanplanting van de oeverwal zijn de sporen volledig verdwenen.³⁾

In 877 wordt Deventer voor het eerst 'portus' (handelsnederzetting) genoemd. Een paar jaar later (882) werd het havengebied door de Vikingen geplunderd. De 'portus' had kennelijk zoveel bekendheid gekregen dat de plundersaars het de moeite waard vonden daarheen te varen. Na hun vertrek konden de bewoners de balans opmaken. De handelsvoorraden waren verdwenen samen met alle bezittingen van waarde. Waarschijnlijk heeft er ook brand gewoed. In 1997 werd bij archeologisch onderzoek aan het Noordenbergschild (centrum) een verbrande huisplaats uit de late 9de eeuw gevonden. De vondst kan in verband worden gebracht met de rooftocht van de Vikingen.⁴⁾ Deventer kon zich na de plundering herstellen. Bisschop Odilbald van Utrecht vestigde er rond 894 zijn zetel en van koning Zwentibold (895-900) kreeg de handelaarkolonie een bijzondere status waardoor de Deventerse kooplieden een bevoorrechte positie innamen boven de andere handelslui.

D. In de schenkingsoorkonde van koning Otto I d.d. 28 augustus 960 wordt gesproken over een "curtem dominicatum" (koninklijke domeinhof), die zich bevindt "in civitate quae

vocatur Dauantri" (in de versterkte plaats die Deventer wordt genoemd). Zie: *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae (MGH), Urkunden der deutschen*

Könige und Kaiser. Bd. I, Die Urkunden Konrad I, Heinrich I, und Otto I, Hannover 1879-84, nr. 216.
Verder T.A. Spitzers, noot 10, p. 27.

Zutphen einde 9de eeuw
Tekening M. Groothedde, Zutphen 1992

ZUTPHEN, EEN GRAFELIJK BESTUURSCENTRUM

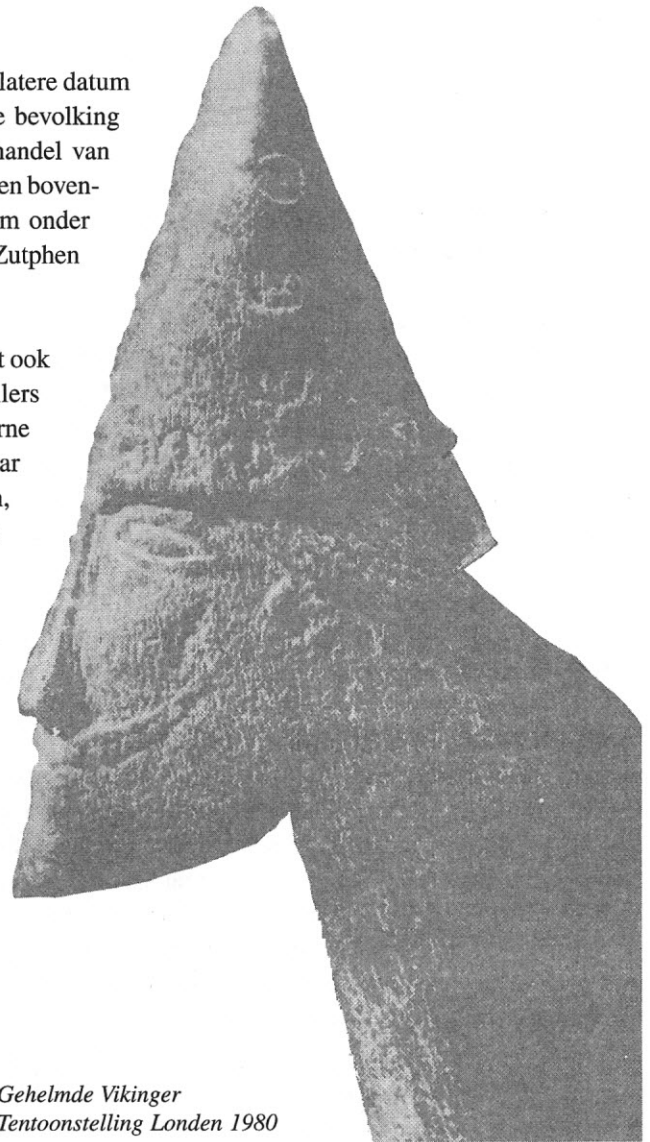
De vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Zutphen loopt enigszins parallel met die van Deventer. Ook hier zien wij dat bewoners van uit een meer landinwaarts gelegen gebied naar de IJssel trekken. De nieuwe vestigingsplaats was de zuidelijke punt van een rivierduin bij de bocht van de IJssel, niet ver van de monding van de Berkel. De verhuizing moet in de tweede helft van de 8ste eeuw hebben plaatsgevonden.⁵⁾

De gunstige ligging was voor de koning een reden op deze plek aanspraak te maken en zijn rechten te doen gelden. De nederzetting werd bestuurscentrum. Evenals in Deventer kwam hier een koninklijke palts. Dit maal lag het accent niet op de agrarische onderneming, maar was de hof primair bedoeld als residentie voor de koninklijke bestuursambtenaar, de graaf.

Zutphen - als wij de nederzetting zo mogen noemen want de naam is van latere datum - was echter meer dan een bestuurlijk centrum alleen. Een deel van de bevolking leefde evenals in Deventer van de handel, met dien verstande dat de handel van Zutphen een meer regionaal karakter had, terwijl Deventer uitgroeide tot een bovenregionaal handelscentrum. De grotere bedrijvigheid van Deventer kwam onder meer tot uiting in de lengte van de kade die 600 meter was, terwijl die van Zutphen 250 meter bedroeg.⁶⁾

De vikingstrooptocht waarvan Deventer in 882 het slachtoffer werd, heeft ook Zutphen niet gespaard. Recentelijk is duidelijk geworden dat de overvallers vanaf de Rijn de IJssel zijn opgevaren. Op hun tocht zijn zij langs Theothorne (Dieren) gekomen, dat waarschijnlijk ongemoeid werd gelaten omdat daar kennelijk niets te halen viel. Het doel was Zutphen. Daar aangekomen, werd de nederzetting geplunderd en gebrandschat. De buit belandde in de schepen. Daarna ging het richting Deventer waar de plundering en verwoesting zich herhaalden.

De overval op Zutphen kwam in 1997 aan het licht toen in de bouwput van het nieuwe stadhuis (in de Waterstraat) grondsporen van gebouwen, hutten, (afval)kuilen en greppels werden gevonden bedekt met een laagje houtskool. In en bij die sporen lagen resten van "verkoold graan, verkoold hout, verbrand huttenleem, gebroken aardewerk" en beenderen van dieren en mensen. Het was duidelijk dat hier een groot drama had plaats gevonden. Er waren twee min of meer volledige skeletten bij: een van een meisje van ongeveer 13 jaar en een van een vrouw van tussen de 30-35 jaar. De stukken keramiek dateerden uit 880-900 na Chr. De hele vondst wijst in de richting van de vikingterreur die ook Deventer teisterde. Het ligt voor de hand om de verwoesting en uitmoording van Zutphen in verband te brengen met de historisch gedocumenteerde overval op Deventer in het jaar 882.⁷⁾

*Gehelmde Vikinger
Tentoonstelling Londen 1980*

Evenals de buur Deventer overleefde Zutphen de terreur. De houten hal op het hofterrein van de palts ('s-Gravenhof) die bij de vikingaanval in vlammen was opgegaan, werd herbouwd en rond de nederzetting werd een aarden verdedigingswal aangelegd met een dubbele droge gracht.

Hetzelfde gebeurde in Deventer. Ook daar werd een versterking opgeworpen. Het tracé van de latere dertiende-eeuwse stadsmuur gaat mogelijk op die omwalling terug.

ARNHEM, EEN NEDERZETTING AAN DE RIJN

Om de ontstaansgeschiedenis van de hof te Dieren goed te kunnen beoordelen, kan Arnhem niet onvermeld blijven. De stad ligt niet ver van de splitsing van Rijn en IJssel en het zou verwonderlijk zijn als de veranderingen in het IJsselgebied de Arnhemse gemeenschap onberoerd zouden hebben gelaten. Wanneer einde 8ste begin 9de eeuw in Arnhem sprake is geweest van handelsactiviteit dan bood de ontsluiting van de IJsselvallei de Arnhemse kooplieden een unieke kans om de handelscontacten uit te breiden. Of van de gelegenheid gebruik is gemaakt, is moeilijk te zeggen. Er bestaat nogal wat onduidelijkheid over de Arnhemse handelsactiviteiten in de 9de en 10de eeuw.

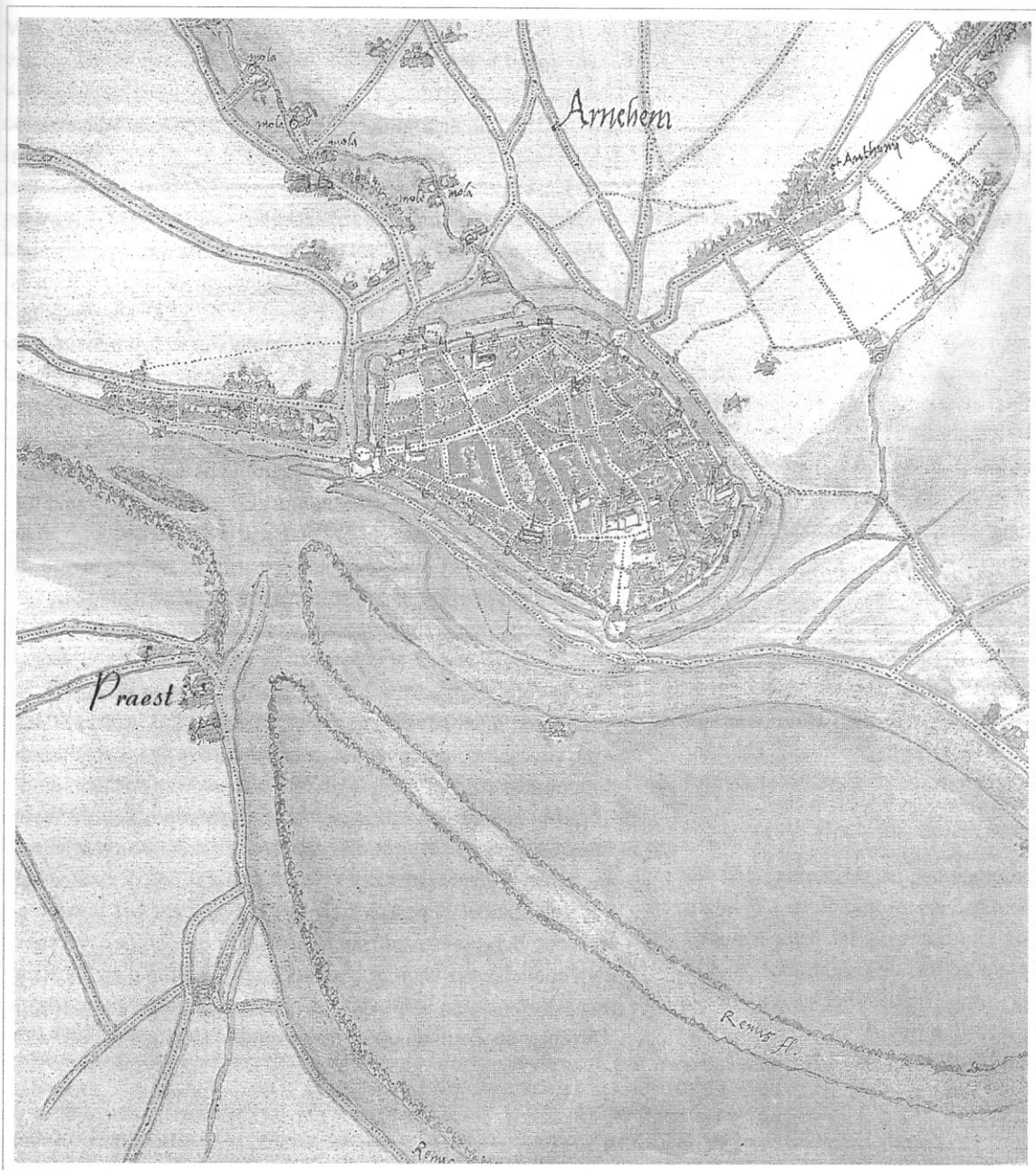
A. Johanna Maris gaat ervan uit, dat de "vicus Meginhardi", de handelskolonie Meinerswijk, niet lang na de plundering door de Vikingers in 847, van de zuidelijke Rijnsoever verhuisde "naar de Veluwe zijde van het Praaster veer".^{E)} Het is goed mogelijk dat die verhuizing heeft plaatsgevonden, maar het blijft gissen! In de 'Annales Xantenses' (Annalen van Xanten), waarin de geschiedenis van de overval wordt aangehaald, wordt niets gezegd over de bewoners van de kolonie: niet wie zij waren en ook niet waar zij naar toe zijn getrokken.

E. A.J. Maris, *De Sint Jansbeek en de Prümmerhof en watermolen te Arnhem*, BMG, 59(1960)179-181. "Praaster veer" is het veer van Praast of Praest, later verbasterd tot 'Praets'.

Maris preciseert haar versie met de opmerking dat voor de nieuwe verblijfplaats van de kooplieden "wellicht de omgeving van den Kleinen Oord (in Arnhem)" in aanmerking komt. Jhr. Mr. A.H. Martens van Sevenhoven had al eerder een dergelijke gedachte geopperd. In de jubileumuitgave van 1933, 'Arnhem, zeven eeuwen Stad', zegt hij van de kooplieden nederzetting dat die mogelijk "in het lagere deel van de stad, op een aanwas van de Rijn" was gesticht.⁸⁾

De toevoeging "op een aanwas van de Rijn" is interessant omdat Arnhem hier in direct verband wordt gebracht met de Rijn. Gewoonlijk gaat men er van uit, dat de rivier eerst na 1531 langs de stad is gaan stromen. In dat jaar gaf hertog Karel van Gelre opdracht het water van de Rijn dichter bij Arnhem te brengen. Uit archeologisch onderzoek in 1985-1987 blijkt echter dat de traditie van 'Arnhem Rijnstad' veel ouder moet zijn. In de bouwput achter het voormalige Prinsenhof en bij grondboringen werd een pakket riviersediment aangetroffen, dat gedeeltelijk uit zandige klei bestond. De aanwezigheid van dergelijk materiaal kan geïnterpreteerd worden als "oeverwalafzetting" noteerde J.M. Ten Hoedt in 1990.⁹⁾

De ontdekking dat de Rijn al eerder, dus vóór 1531, langs Arnhem had gestroomd, riep de vraag op wanneer dat dan had plaats gevonden? Fragmenten Pingsdorf- en kogelpotaardewerk die tussen het grind op de bodem van de bouwput lagen, brachten uitkomst. Zij waren te dateren in de 11de eeuw en wat ook belangrijk was, zij waren niet verspoeld. De conclusie lag voor de hand: Arnhem was rond het jaar 1000 een nederzetting aan de Rijn geweest.

De Rijn bij Arnhem, ca. 1542 in kaart gebracht door Jacob van Deventer. Door vergraving van de strang elf jaar daarvoor, was "de rivier weer dicht bij de stad" gebracht. Naast de tweede waterloop (Renus fluvius) is een derde te zien richting Huissen.

Kennelijk is deze stroom spoedig na de kartering dichtgeslibd daar hij op latere kaarten ontbreekt.

DE “RYN STRANCK”

Zoals was te verwachten, riepen de archeologische bevindingen meerdere negatieve reacties op. Om de tegenstanders te overtuigen ging J.M. Ten Hoedt (zie boven) op zoek naar bewijsmateriaal waaruit zou blijken dat de interpretatie van de gegevens juist was. De speurtocht bleef niet zonder resultaat: In ‘Arnhemse Oudheden’ uit 1903/1904 maakt G. van Hasselt, charterbewaarder van Gelderland, melding van een oude keur waarin sprake is van een ‘Rijnstrang’ bij de Sabels- en Rijnpoort. De burger mocht “mest of slyck”, waar hij van af wilde, alléén via een van beide stadspoorten “in den Ryn stranck” deponeren.

In de correspondentie tussen de hertog en het Arnhemse stadsbestuur kwam de ‘(Rijn)strang’ eveneens ter sprake: “dat men den Rynstroem durch den stranck naerer verby (dichter langs) onss stat alhyer (onze stad alhier) leyden sall”.

In ‘Inventaris van het Oud Archieff Gemeente Arnhem’ van P. Nijhoff uit 1864 wordt in een aanvullende notitie in verband met de verlegging van de Rijn gezegd dat de oude stroom “zeer verlendt” (verland) is en dat de mensen als gevolg daarvan “neerloess” (neringloos/werkeloos) zijn geworden. Daarom moest de strang vergraven worden om zo de rivier weer dicht bij de stad te brengen.¹⁰⁾

De teksten behoeven geen commentaar. Uit de citaten blijkt dat de Rijn al eerder langs Arnhem had gestroomd. In de 15de begin 16de eeuw moet de aftakking zijn dichtgeslibd. Voor een stad die een deel van de broodwinning aan de rivierhandel had te danken, was dit een bittere ervaring. Vandaar het besluit om het opgehoopte slijk in de drooggevallen rivierarm (strang) weg te graven om zo de Rijn weer zijn oude loop langs de stad te laten hernemen.

RIJN EN IJSSEL

Het lijkt niet onlogisch om te veronderstellen dat de stijging van het waterpeil in de Rijn waardoor de bovenloop van de IJssel ontstond, van invloed is geweest op de rest van het rivierstelsel. Wanneer aan de hand van het elfde eeuwse schervenmateriaal werd vastgesteld dat de Rijn in die tijd langs Arnhem stroomde, wil dit niet zeggen dat de strang toen is ontstaan. De vorming ervan ligt verder terug in het verleden. Het zou niet verwonderlijk zijn wanneer er een samenhang is geweest tussen het ontstaan van de bovenloop van de IJssel en de aftakkingen van de Rijn. De ontwikkeling ervan zou min of meer gelijktijdig kunnen zijn verlopen. Vanwege de langzame stijging van het waterpeil vanaf het midden van de 3de eeuw zal bij Arnhem evenals bij Westervoort de stroming aanvankelijk aarzelend op gang zijn gekomen. Daarna zijn in de loop van de eeuwen de rivierarmen ontstaan, waarbij in het begin van de 16de eeuw de stroom langs Arnhem droog viel. Geologisch onderzoek zal moeten uitwijzen of de veronderstelling juist is.

Als gevolg van de toename van het Rijnwater werd de IJssel een steeds meer bevaarbare rivier. De handel profiteerde daarvan, vooral de transitohandel van het noorden naar het Rijnland en omgekeerd. De vraag is of de bewoners van Arnhem en de IJssel-nederzettingen daarvan hebben meege profiteerd? Wybe Jappe Alberts antwoordt daarop dat dit, zeker voor wat betreft de 8ste en 9de eeuw, niet het geval is geweest. De deelname aan de rivierhandel beperkte zich in het begin tot het goederenvervoer. Schippers uit Arnhem, Deventer en Zutphen vervoerden handelswaar voor de kooplieden uit Friesland en het Rijnland. Eerst in een later stadium treden de eigen kooplieden uit Deventer en Zutphen op de voorgrond.

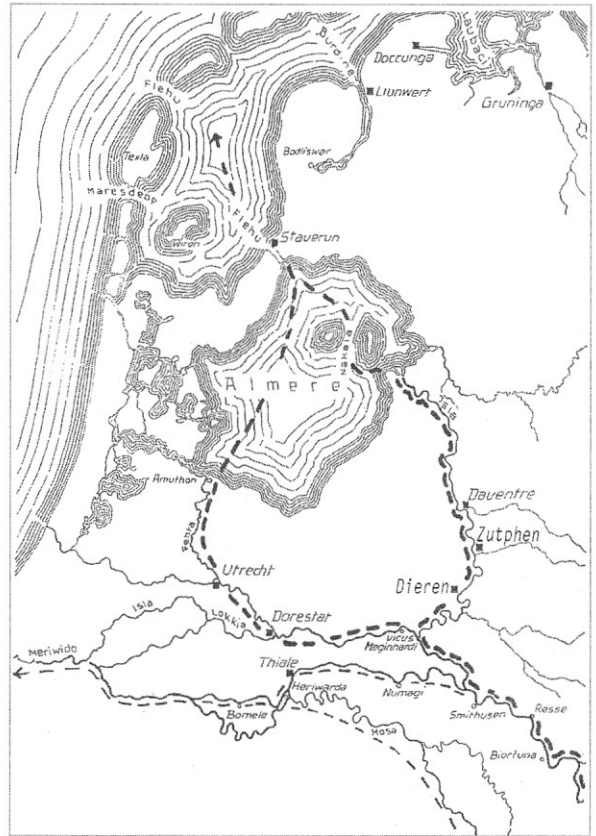
Van Arnhem wordt gezegd dat het een overslaghaven en stapelplaats van goederen was. Deventer en Zutphen fungeerden als aanvoerhavens, waar plaatselijke kooplieden de producten opkochten om ze in de wijde omgeving aan de man brengen. Later breidde de markt zich uit, vooral in noordelijke richting. Zelfs de Oostzeelanden werden afzetgebied, inclusief Rusland zoals de Deventer munten bewijzen die daar werden gevonden. Het zijn de stille getuigen van de ondernemingslust van de kooplieden uit de IJsselstreek.^{F)}

Door de groeiende economie werden de drie nederzettingen financieel sterker. Een bijdrage aan deze ontwikkeling kwam van de kant van de koning. Aan hem dankten de kooplieden uit Deventer dat zij koninklijke bescherming genoten niet alleen voor hen zelf, maar ook voor hun schepen en lading.

DE KONINKLIJKE WEG

Ook op een andere wijze droeg de koning bij aan de ontwikkeling van de IJsselstreek namelijk door de oprichting van koninklijke domeinhoven. De producten van deze agrarische centra waren bestemd voor de koninklijke palts in Nijmegen, voor de palts in Zutphen en voor het koninklijke leger wanneer dat in de buurt aanwezig was.

De gebruikelijke manier van transport was over het water. Dit vervoer was echter niet probleemloos. Zoals eerder opgemerkt was de IJssel een rivier met geulen, zandbanken en grote lussen. Bovendien was bij hoog water het lijnpad vanaf Dieren richting Rijn nauwelijks begaanbaar.^{G)} Daarom werd de vracht dikwijls over het land vervoerd.

Door de ontsluiting van de IJsselvallei in de 8ste eeuw ontstond een nieuwe handelsweg naast de reeds bestaande route via de Utrechtse Vecht. Naar F. Gorissen, Numega 1955.

F. W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen.*

's-Gravenhage 1964, p. 260 en 231 (in deze volgorde).

Vermelding van in Deventer geslagen munten uit de 10de en 11de eeuw teruggevonden in Zweden en Rusland, is te vinden bij P. Hisch, *Die*

Münzprägungen im Herzogtum Niederlothringen, in *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, jrg. 84-85 (1997/1998), p. 49-129.

G. Lijnpaden zijn van ouds bekend. Alcuin, leermeester en raadgever van Karel de Grote, schrijft in een brief aan de koning dat hij komend van Engeland de Rijn wil opvaren maar dat de boot van zijne majesteit dan wel aan een lang

sleeptouw de rivier moet worden opgetrokken (tua prelongo ducatur prora remulco), omdat de sterke stroom het schip anders achteruit sleurt. Zie H.D.J. van Schevichaven, *Bijdrage tot de geschiedenis van de handel van Gelre vóór 1400 en zijn betrekking tot de Hanze*, *BMG*, 13(1910)11, voetnoot 1, waar de betreffende passage wordt geciteerd.

Voor het transport over land kon gebruik gemaakt worden van de 'Via Regia', de koninklijke weg, die de koningshoven met elkaar verbond. Deze liep grotendeels parallel met de autoweg Arnhem-Zutphen-Deventer. Vanaf Brummen werd de landinwaarts gelegen weg (nu Zutphensestraat) gevolgd. Er was ook een weg die van Brummen rechtstreeks naar Deventer leidde. Deze liep via Voorst en Wilp. Om de IJssel over te steken, werd gebruik gemaakt van de doorwaadbare plaats even ten zuiden van de 'urbs'. De 'Via Regia' stond onder rechtstreekse bescherming van de koning. De beveiliging berustte bij de graaf die tevens verantwoordelijk was voor het onderhoud.

Wij moeten ons overigens geen al te grote voorstelling van de koningsweg maken. Het wegdek was vermoedelijk niet verhard zoals dat bij de Romeinse wegen het geval was. De voornaamste voorwaarden waren: dat er op de weg geen obstakels waren, dat twee wagens elkaar konden passeren, en dat de veiligheid gegarandeerd was.

De beveiliging gold in eerste instantie het transport van en naar de koninklijke centra, maar ook de bewoners van de nederzettingen konden ervan profiteren, de kooplieden, de marskramers, de reizigers, de soldaten. Daarom mag deze weg gezien worden als een koninklijke bijdrage aan de ontwikkeling van de IJsselstreek.¹¹⁾

KONING OTTO I EN DE REIS VAN 956

De juiste datum van het ontstaan van de hof te Dieren is niet bekend. Wel lijkt het aannemelijk, dat de oprichting plaats vond in de tijd toen de IJsselnederzettingen in opkomst waren en de koning er zijn invloed deed gelden. Enige houvast biedt in dit verband de reis die Otto de Grote in 956 maakte van Deventer

Otto I en echtgenote Adelheid van Bourgondië, die kleine Otto II vasthoudt, knielen voor de tronende Christus. De keizer kust de rechter voet van de Heer; ook Otto II neigt dat te doen. Links Maria, rechts Mauritius, de beschermheilige van het klooster dat in 937 door Otto I in Maagdenburg werd gesticht. Het ivoren reliëf (Museo Archeologico Milaan) werd waarschijnlijk in 962 gesneden bij gelegenheid van Otto's keizerkroning in Rome. Otto II was toen 7 jaar.

naar Nijmegen. Tijdens die tocht heeft de koning waarschijnlijk in de hof te Dieren overnacht. Om de veronderstelling een draagvlak te geven moeten wij meer weten over de manier waarop de koningen in die tijd reisden.

In de inleiding van dit artikel werd er reeds op gewezen dat de koninklijke stoet gewoonlijk niet meer dan ongeveer 15 tot 20 kilometer per dag aflegde. Wybe Jappe Alberts, die onderzoek deed naar de reizen van de Duitse koningen in de middeleeuwen in ons land, stelt vast dat tijdens die tochten dikwijls gebruik werd gemaakt van koningshoven om te overnachten. De eerste keuze was een palts of klooster. Wanneer die niet op de route lagen, moest het gezelschap genoeg nemen met een verblijf op een koningshoeve. Mocht die er ook niet zijn dan bleef alleen de herberg over. Maar dat was alleen in het uiterste geval.

Een goed voorbeeld van zo'n tocht is de reis die Hendrik II (1002-1024) in 1002 maakte van Nijmegen naar Utrecht. Er kon gekozen worden uit twee wegen. De ene weg deed Ewijk aan, Tiel en Wijk bij Duurstede, de andere, iets langere, liep via Elden, Rhenen en eveneens Wijk bij Duurstede naar Utrecht. Omdat er buiten Tiel op geen van beide routes een palts of klooster was te vinden, werd twee tot drie maal op een koningsgoed overnacht. De reis van Nijmegen naar de bisschopsstad duurde dus vier dagen! De route van Nijmegen naar Arnhem en vandaar over de Veluwe naar Utrecht werd in de 9de en 10de eeuw niet benut en kwam pas in de Late Middeleeuwen in gebruik.¹²⁾

Het is jammer dat Jappe Alberts geen melding maakt van het bezoek van Otto de Grote aan Deventer en Nijmegen. De informatie daarover had ons op het spoor kunnen brengen van het bestaan van de hof te Dieren. Nu die informatie ontbreekt moeten wij zelf de reis reconstrueren.

Begin juli 956 was Otto I in Deventer in verband met de nalatenschap van zijn tante Oda, zus van koning Hendrik I (Otto's vader). Tante Oda had een deel van de erfenis bestemd voor het

Sint-Mauritiusklooster, dat Otto in 937 in Maagdenburg had gesticht. De rest van de nalatenschap ging naar Uda, Oda's dochter en Otto's nicht.

De regeling had tot resultaat dat dertig huizen in de stad Deventer (in urbe) en elf hoeven daarbuiten (circa urbem) voor het Sint-Mauritiusklooster werden bestemd, plus acht hoeven in het dorp Tongeren (bij Raalte). De oorkonde die in Deventer werd opgemaakt (actum in Dauentria), heeft als datum, 2 juli 956 en is ondertekend door Otto, de onoverwinnelijke koning.¹³⁾

Hoe lang het verblijf in Deventer heeft geduurd, is niet bekend. Wel weten wij dat Otto I diezelfde maand enige tijd op de palts in Nijmegen heeft doorgebracht.¹⁴⁾ Het lijkt dan ook aannemelijk dat de koning na zijn verblijf in de IJsselstad naar het 'palatium' (palacium) aan de Waal is gegaan. Tijdens die reis is de hof te Dieren waarschijnlijk een van de pleisterplaatsen geweest waar het koninklijke gezelschap de nacht heeft doorgebracht.

We gaan ervan uit dat de koning niet per de boot naar Nijmegen is gegaan, maar gebruik heeft gemaakt van de koninklijke weg, de Via Regia, die liep van Deventer naar Zutphen en vandaar via Arnhem naar de koninklijke palts in Nijmegen. Een boottocht over de IJssel en de Rijn zou teveel oponthoud hebben gegeven. Er waren niet alleen veel rivierbochten, er moest ook tegen de stroom in worden gevaren en dat maakte een reis per schip erg bezwaarlijk.

De tocht heeft waarschijnlijk uit vier etappes bestaan. De eerste dag zal Zutphen het reisdoel zijn geweest. Het zou van weinig diplomatie hebben getuigd wanneer Otto de versterkte plaats (oppidum), waar zijn vertegenwoordiger, de graaf, resideerde, links had laten liggen.

H. Otto I reisde van Keulen, waar hij een hofdag hield, naar Deventer. Van Deventer trok hij naar Nijmegen en vandaar naar Saksen, zijn stamland. Zie: Nijmeegse Studiën dl. X, P. Leupen en B. Thissen, Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. - 1247), Nijmegen 1981, nr. 70, p. 29-30.

De afstand Deventer-Zutphen bedraagt 14 km, wat past in het schema van het gemiddeld aantal kilometers dat per dag werd afgelegd. Na Zutphen trok de koninklijke stoet met ruiters en wagens richting Arnhem. Omdat 31 km. (via de oude weg) te veel was om op een dag af te leggen, zal het gezelschap overnacht hebben op het koninklijke goed halverwege de route te weten de hof te Dieren.

Over het verdere verloop van de reis kunnen wij kort zijn. Van Dieren naar de koningshof in Bruoche/Biljoen of Arnhem was ongeveer 15 km en vandaar naar de koninklijke palts te Nijmegen ongeveer 20 km. Twee maal moest een rivier worden overgestoken, de eerste keer de Rijn. De overtocht werd waarschijnlijk gemaakt ter hoogte van de latere Rijnpoort waar vanouds het veer was op de Praets lag. Voor het overzetten van de koninklijke stoet zal de veerboot alleen niet voldoende zijn geweest en zullen meerdere boten zijn ingezet. Datzelfde zal het geval zijn geweest bij de overtocht over de Waal.

Eenmaal aan de overkant zullen de reizigers een zucht van verlichting hebben geslaakt. Het reisdoel was bereikt. Het enige wat het koninklijke gezelschap nog te doen stond, was de weg naar boven te nemen, de Hunnerberg op, waar de palts lag.

DE KONINKLIJKE HOF TE DIEREN, PLEISTERPLAATS EN AGRARISCH CENTRUM

In de juist beschreven reis van Otto de Grote wordt uitgegaan van het bestaan van de hof te Dieren. Er is geen reden om aan te nemen dat de hof, die rond 1050 door keizer Hendrik III aan het Sticht Goslar werd geschonken, er honderd jaar eerder niet zou zijn geweest. De aanwezigheid van deze koninklijke pleisterplaats halverwege de route Zutphen-Arnhem past zo perfect in het koninklijke reisschema dat je je kunt afvragen of de hof niet van oudere datum is dan 956, het jaar dat wij toevallig kennen vanwege de reis die Otto I toen maakte?

Het lijkt aannemelijk dat de begindatum vóór die tijd moet liggen. Otto volgde zijn vader, Hendrik van Saksen, als koning op in 936. De hof zou in het begin van zijn regering of in de daarop volgende jaren kunnen zijn gesticht.

Hendrik van Saksen (919-936) komt niet direct in aanmerking als oprichter van de hof. Hij is, voor zover wij weten, nooit in ons land geweest. Maar er is wel iemand anders die het initiatief genomen zou kunnen hebben, namelijk koning Zwentibold (895-900), zoon van keizer Arnulf. Per slot van rekening waren de bezittingen die Oda (zie boven) aan het Sint-Mauritiusklooster in Maagdenburg vermaakte, van hem afkomstig. Oda was zijn echtgenote en zij kreeg het bezit in Deventer en Tongeren toen Zwentibold koning van Lotharingen was geworden. De schenking was waarschijnlijk bedoeld als waarborg (lijftocht) voor het geval zij haar man zou overleven. Wat ook gebeurde! Zwentibold had dus bepaalde belangen in Deventer en Salland. De veronderstelling dat hij de bezittingen die de oorkonde vermeldt, op voorhand heeft geïnspecteerd of mogelijk samen met zijn vrouw heeft bezocht, moet niet als denkbeeldig van hand worden gewezen. De reis, wanneer die heeft plaatsgevonden, is waarschijnlijk vanuit Nijmegen gemaakt. De koning was daar in ieder geval in 896. In dat jaar vaardigde hij in "Niumaga regali palatio", in het koninklijke paleis te Nijmegen, enkele oorkonden uit waarvan er een handelt over de vrijmaking van een horige van de kerk van Elst.¹⁴⁾

Het zou dus kunnen zijn dat de stichting van de hof te Dieren teruggaat op koning Zwentibold. Nog verder teruggaan in het verleden heeft weinig zin. Wij komen dan terecht in de tijd van de Vikingen. De koningen waren toen vooral bezig met de beveiliging van hun goederen. De oprichting van een koninklijk domeincentrum in Dieren zal niet direct hun aandacht hebben gehad. De laatste koning vóór Zwentibold die naar Nijmegen kwam, was Karel de Kale die eind 869 of begin 870 in het 'palatium' een onderhoud had met de vikinghoofdman Rorik, heerser over het rivierengebied en de Friese kust.

Een gegeven dat zeker ook meetelt als het gaat om vast te stellen wanneer de hof werd gesticht, is het feit dat de 'curtis' te Dieren niet alleen een pleisterplaats was, maar ook en vooral een boerenbedrijf.

Koning Zwentibold was de eerste die na de Noormannentijd de palts te Nijmegen opnieuw betrok. Hij zal vooraf heel wat herstelwerkzaamheden hebben moeten laten verrichten, want in het najaar van 880 was de versterking door Vikingen veroverd. Lodewijk de Jongere, koning van Oost-Francia had nog geprobeerd met zijn leger de burcht te ontzetten, maar tevergeefs. Wel kwam er een verdrag tot stand, maar bij hun vertrek staken de indringers het paleis te Nijmegen in brand.

Na herstel van de schade werd de palts weer een koninklijke residentie. Zwentibold verbleef er, zoals gezegd, in 896 en na hem Otto in 949, 956 (in aansluiting op het bezoek aan Deventer) en 966. Zijn zoon Otto II (973-983) bezocht de palts vier keer en Otto III (983-1002) kwam er zelfs vijf keer.

De gouden regel was dat de koning, zijn gevolg en de genodigden op passende manier werden ontvangen. Daarom waren de koninklijke agrarische centra opgericht, om te voorzien in de

levensbehoeften van de koninklijke gasten wanneer zij op de palts verbleven. Om die reden zal dan ook niet lang na de Noormannentijd, toen het paleis te Nijmegen weer koninklijke residentie was geworden, een begin gemaakt zijn met het inrichten van een koninklijke hof te Dieren.

Ook vanuit de observatie dat de hof een koninklijk agrarisch centrum was, lijkt het ontstaan ervan einde van de 9de eeuw (de tijd van Zwentibold) of het midden van de eerste helft van de 10de eeuw (begin van de regering van Otto I) dus acceptabel. Jammer genoeg kan die gebeurtenis niet door archeologische vondsten bevestigd worden. De sporen uit de beginperiode zijn in de loop van de tijd volledig uitgewist.

Door verschillende gegevens met elkaar in verband te brengen én op basis van een aantal veronderstellingen kwamen wij niettemin tot een tijdsbepaling. Mocht die juist zijn dan betekent dit dat de hof te Dieren ca. 150 (vanaf Zwentibold) / 110 jaar (vanaf Otto I) koninklijk bezit is geweest, dat wil zeggen tot ca. 1050. Toen schonk keizer Hendrik III de koninklijke hof aan het Sticht St. Simon en Judas in Goslar. Ook dit berust overigens op een veronderstelling!¹⁵⁾

Noten

1. L. Lensen en W. Heikling, Stad in de Middeleeuwen; dagelijks leven in Zutphen, Zutphen 1983, p. 99.
2. T.A. Spitzers, Deventer als kerkelijke vestigingsplaats, in: De Grote of Lebuinuskkerk, red. Anna C. Esmeyer e.a., Utrecht/Zutphen 1992, p. 12.
3. Een boeiend verslag van de opgravingen in de buurt van de IJsselkade is te vinden in 'Verborgene steden; Stadsarcheologie in Nederland', red. H. Sarfatij, Amsterdam 1990, p. 66-74. Het hoofdstuk 'Deventer, Karolingische nederzetting, bisschoppelijke residentie, handelsstad aan de rivier' is van D.P. Hallewas.
4. M. Groothedde, De nederzettingsoontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000. In: De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Monumenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk. Zutphen 1999, p. 18.
5. P. Bitter, Archeologisch onderzoek naar de voor-geschiedenis, ontstaan en ontwikkeling van Zutphen, in: Geschiedenis van Zutphen, red. N.

Frijhoff e.a., Zutphen 1989, p. 42-43.

6. M. Groothedde, De vroege opkomst van Zutphen, in: Zutphen, 11(1992) nr. 1, p. 1.

7. Voor een gedetailleerd verslag van het archeologisch onderzoek in 1997: M. Groothedde, De nederzettingsoontwikkeling, p. 19-22.

8. A.H. Martens van Sevenhoven, De Beteekenis van het jaar 1233 voor Arnhem, in: Arnhem, zeven eeuwen Stad, Arnhem 1933, p. 22.

9. A.J.M. Ten Hoedt, Arnhem en de Rijn. Een geologisch-archeologisch onderzoek, BMG, 81(1990)6-11.

10. A.J.M. Ten Hoedt, De ligging en ontwikkeling van Arnhem in relatie tot de Rijn, Arnhem, de Ge-noeglijkste, 14(1994) nr. 2, p. 76-77.

11. Voor meer informatie over de Koningswegen: J.W. van Petersen, Reizen is tol betalen, Aalphen 2002, p. 40, 41, 50; R.C.M. Wientjes, Arnhem, Wagingen en het veer op de Praats, BMG, 76 (1985)

13; A. van der Valk, Middeleeuwse wegen over de Veluwe, in: De Veluwe, project middeleeuwse archeologie en middeleeuwse geschiedenis, red. C.M. Blommesteijn e.a., Amsterdam 1977, p. 154-158.

12. W. Jappe Alberts, Die Reisen der deutschen Könige in die Niederlande im Mittelalter, in: Niederlande und Nordwestdeutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte Nordwestkontinentaleuropas im Mittelalter und in der Neuzeit. Franz Petri zum 80. Geburtstag, Köln 1983, p. 18-40, inz. p. 33 en 34.

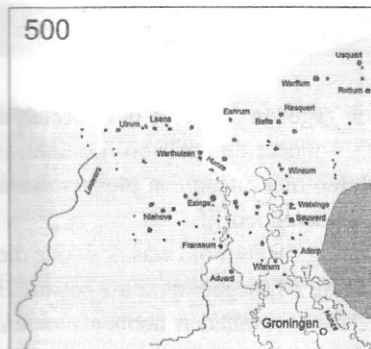
13. MGH, Die Urkunden Konrad I, Heinrich I und Otto I, hrsg. von Gesellschaft für altere deutsche Geschichtskunde, ed. Th. Sickel, Hannover 1879, nr. 181. Voor de ontstaansgeschiedenis van het Sint-Mauritiusklooster, zie A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, Berlin 1958, Tl. III, p. 110-120.

14. L. Sloet, Oorkondenboek Gelre en Zutphen, 's-Gravenhage 1872-1876, nr. 68 en 69.

15. Zie 'Hof te Dieren', deel 3, De band van het Sticht Goslar, in: Ambt en Heerlijkheid, nr. 138, p. 35.

ZOMEREXCURSIE NAAR HET WIERDENLAND IN GRONINGEN

Ietje ten Holte-Oerlemans

Dit jaar ging de zomerexcursie niet naar een stad maar naar een regio: Middag en Humsterland, gelegen ten noordwesten van de stad Groningen, een cultuurlandschap dat nog steeds de sporen draagt van de strijd tegen het water. Het thema van deze excursie was dan ook: landschap en water.

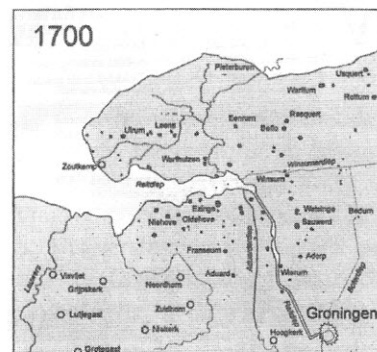
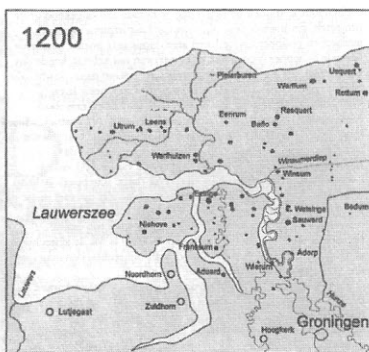
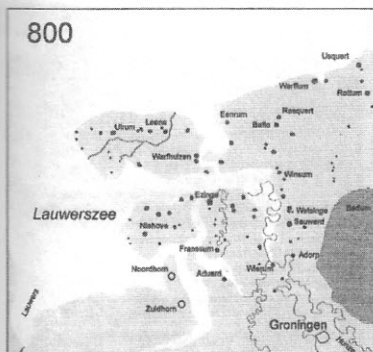
Gezien de verre bestemming vertrok de bus al om 6.45 uur uit Dieren richting Velp, waar uiteindelijk iets later dan gepland de laatste deelnemers instapten en de bus vervolgens richting noorden koerste. Onderweg gaf Marianne Poorthuis ons achtergrondinformatie over de te bezoeken streek, waardoor de reis niet te lang leek te duren en we niet geheel onvoorbereid in het hoge noorden aankwamen.

Middag en Humsterland

Middag en Humsterland maken deel uit van het terpen- en wierdenlandschap dat zich uitstrekt van Friesland tot in Denemarken.

Na de zee-inbraak, die de Lauwerszee vormde zo'n 800 na Chr., ontstaat het eiland Humsterland. Het lag ten westen van het schiereiland Middag (Middag komt van mid-oogh, het middelste eiland) waarvan het werd gescheiden door een watergeul waar nu de weg tussen Aduard en Saaksum loopt. Sporen van permanente bewoning in deze regio dateren echter reeds van zo'n 600 jaar voor Chr. Men veronderstelt dat de agrarische bewoners van de zandruggen in Drenthe zo'n 3000 jaar geleden de streek gingen verkennen en in eerste instantie hier seizoensakkerbouw pleegden.

Vanaf 600 voor Chr. ontstaan de eerste permanente nederzettingen. Aangroeiende kwelders dienden als basis voor woonheuvels die kunstmatig met plaggen, mest en huisvuil werden verhoogd. Zo ontstonden de wierden. Wat later verschijnen de woonheuvels voornamelijk op de oeverwallen van de rivieren en getijdengeulen zoals bijvoorbeeld de Hunze, het tegenwoordige Reitdiep. De eerste wierden waren laag en werden huiswierden genoemd omdat er maar voor een of twee huizen plaats was. Langzamerhand werden ze hoger en groter gemaakt. Dicht bij elkaar gelegen wierden groeiden aan elkaar vast zodat er een dorp ontstond van een groep boerderijen. De hogere delen van het land rond de wierde werden in gebruik genomen als akkers. Rond het begin van de jaartelling waren de boerderijen rond een centrale, onbebouwde ruimte gegroepeerd. Bij hoge waterstand werd hier het vee bijeen gedreven. Later zouden hier de kerken worden gebouwd.

1. De ontwikkeling van het westen van de huidige provincie Groningen

- 500 De grote getijdengeul waarin de Hunze (Reitdiep) uitwaterd is al betrekkelijk smal geworden. Het gebied is relatief veilig, er zijn talrijke wierdendorpen ontstaan. De woonsteden worden opgehoogd om bescherming te hebben tegen stormvloeden.
- 800 De zee heeft flinke inbraken gemaakt, waardoor de monding van de Hunze weer een brede trechter is geworden. Door het ontstaan van zeearmen vanuit het westen zijn de eilanden De Marne (Leens), Humsterland (Niehove) en Middag (Ezinge) gevormd. De eilanden zijn niets anders dan hoger gelegen kweldergronden.
- 1200 Het gebied waar de Cisterciënzers uit Klaarkamp een klooster wilde vestigen. Om Humsterland en Middag zijn door de bewoners primitieve ringdijken gelegd, toch verhogen de inwoners nog steeds hun wierden. Rond 1250 zijn er rond het klooster al meerdere polders van een ringdijk voorzien.
- 1700 De situatie na de kloostertijd. De Marne, Humsterland en Middag zijn geen eilanden meer. De monding van het Reitdiep (Hunze) is een brede geul en blijft dit tot 1877. De Reitdiepsdijk is door toedoen van de abdij aaneengesloten en verzwaaard.

Rond 500 na Chr. is er in het noorden al sprake van een min of meer gesloten kustlijn, ook zijn de getijdengeulen smaller geworden. De hierdoor ontstane relatieve veiligheid wordt wreed verstoord door de zee-inbraken in de 8ste en 9de eeuw na Chr. De aaneengesloten kweldervlakte verandert in drie eilanden, Marne, Humsterland en het schiereiland Middag, die van elkaar gescheiden zijn door brede getijdenstromen. Via deze geulen wordt ook water afgevoerd uit Drenthe en de veengebieden, onder andere via de Drentse Aa en vervolgens de Hunze. Het land is onbedijkt en bij elke vloed veranderen de grote eilanden in talloze eilandjes. Het moeten voor de bevolking zware tijden zijn geweest en waarschijnlijk is een deel teruggekeerd naar de hoger gelegen Drentse gronden.

Wanneer rond het jaar 1000 de zee is gekalmeerd breidt de bevolking zich weer uit en wordt begonnen met de aanleg van dijken. Zo worden Humsterland en Middag voorzien van ringdijken van zo'n 1,20 meter hoog.

De vestiging in 1192 van het Cisterciënzer klooster in Aduard was van grote betekenis voor het noorden en voor de waterhuishouding in Middag en Humsterland, maar ook na 1594, toen het klooster werd opgeheven, waren er belangrijke ingrepen op het gebied van de waterhuishouding die veranderingen teweegbrachten in het cultuurlandschap.

Toch zijn de sporen van het waterstaatkundige kloosterverleden nog steeds in het landschap herkenbaar, evenals de loop van oude geulen uit de periode daarvoor. In Middag en Humsterland is het grillige, door natuurlijke waterwegen vormgegeven landschap nog grotendeels intact. In 1998 is de Gebiedscommissie Middag-Humsterland opgericht die zich ten doel heeft gesteld de landschappelijke waarden zoveel mogelijk te behouden en tegelijkertijd de boeren de kans te bieden een gezonde bedrijfsvoering te voeren.

De grote waarde van dit gebied blijkt wel uit het feit dat het is voorgedragen voor een plaats op de Werelderfgoedlijst van UNESCO.

Niehove

De hele dag had het flink geregend, maar bij aankomst in het wierdendorp Niehove was het min of meer droog en in de loop van de dag zou het steeds meer opklaren!

We werden ontvangen in het uit de 17de eeuw stammende café 'Eisseshof'. In vroeger tijden was hier niet alleen een café gevestigd maar tevens een kruidenierswinkel, een timmerbedrijf en een boerderij. Na de koffie met heerlijk gebak van het huis was het tijd om Niehove nader te verkennen.

Het huidige Niehove heette vroeger 'Suxwort' (Zuidwierde) en was de oorspronkelijke hoofdplaats van Humsterland. Eind 14de eeuw, toen in Suxwort een afzonderlijke rechtsstoel werd ingesteld, een 'Nyehof', is de dorpsnaam veranderd in Niehove.

Niehove is de grootste en hoogste wierde van Humsterland en dateert al van 200 voor Chr.

Het is een van de best bewaarde voorbeelden van de radiaire dorpswierde. Het dorp is als een wagenwiel. In het midden bevindt zich de kerk. Daaromheen lagen de boerderijen, met hun achterzijde naar het land gekeerd. Met de komst van de dijken verdwenen de boerderijen uit het dorp. Daarvoor in de plaats kwamen bedrijfjes, winkels en arbeiderswoningen die in een kring om de kerk heen lagen aan een straat die tot 1830 door een cirkelvormige gracht van het kerkhof was gescheiden. Als de spaken van een wiel lopen de paden vanuit het midden naar de voet van de wierde, die deels door een ringweg en deels door een ringsloot wordt omgeven. Vaak werden deze paden doorgetrokken naar het buitengebied naar de boerderijen en de ver weg in het land gelegen woningen van de landarbeiders.

Over deze smalle paden kwamen de boeren niet alleen naar de kerk, ze gebruikten de kerkepaden ook om hun producten naar het dorp te brengen en te verkopen. Slechts via de kerkepaden kon het contact met het dorpsleven worden onderhouden. Wat Niehove betreft, een intensief dorpsleven. De streekfunctie van Niehove bracht namelijk veel bedrijvigheid met zich mee. Er waren heel wat winkels en werkplaatsen waarvan sommige tevens dienst deden als 'stille kniep', een soort clandestien kroegje. Er stonden ook verschillende molens die helaas allemaal zijn gesloopt. Wat rest is een molenhuis en de zogenaamde 'sarrieshut'. Kwam iemand graan malen en nam hij het meel mee terug dan was hij verplicht belasting te betalen die door de sarries (verbastering van het Franse 'commissaire') werd geïnd. Zoals op vrijwel alle wierden staat de rond 1230 gebouwde kerk van Niehove in het midden van het dorp op de plaats waar waarschijnlijk het eerste houten kerkje van Humsterland heeft bestaan. Eeuwenlang was het het enige stenen gebouw in het dorp. Alleen in de noordmuur bevinden zich nog de originele smalle Romaanse rondboogvensters. De kerk werd in de 15de eeuw vergroot met het huidige driezijdige koor. In de zuidmuur werden de ramen vervangen door gotische spitsboogramen. De handvervaardigde orgelpijpen en het binnenwerk van het orgel stammen uit de 16de eeuw en behoren daarmee tot de oudste bestaande orgelwerken.

3. Advertentie links:
Leeuwarder Courant,
18 juni 1880

4. Advertentie rechts:
Nieuwsblad van het Noorden
28 april 1920

Beste AARDE,

van de Hooge Fenne op Hazeburen bij Pop-
pingawier, 40 en 45 cent de Scheepston.
Om misbruik te voorkomen, wordt bij iedere
vracht een kaartje afgegeven door den Terr-
baas B. VAN DER ZWAAG.

5. De kerk
van Niehove

De kerk diende vroeger niet alleen voor het houden van erediensten. Er werden verkopen en jaarmarkten gehouden en de kerk vormde het centrum van het verenigingsleven. Tijdens hoog water diende zij tevens als toevluchtsoord voor mens en dier. Nu herbergt de kerk het bezoekerscentrum met uitgebreide informatie over het dorp en zijn geschiedenis.

Aan het eind van de 19de eeuw is een deel van de west-en zuidkant van de wierde Niehove afgegraven. Om de grond gemakkelijk af te kunnen voeren werd vanaf de plek van de afgraving een kanaaltje, een zogenaamde 'opvaart' gegraven dat naar de haven leidde. De vruchtbare terpaarde werd onder meer in Dren-

the gebruikt voor de verbetering van de arme zand- en veengronden en de ontginning van woeste gronden. De verkoop van deze meststof bleek zeer lucratief te zijn, veel wierden werden dan ook geheel of gedeeltelijk afgegraven.

Op het afgegraven deel werd vaak een ijsbaan aangelegd.

De Terp

„Het Klaverland”

steiger **Reitdiep** bevat uitstekende Terpaarde en is vanaf heden **heropend**.
Prachtig vaarwater.
Vlugge aflading.

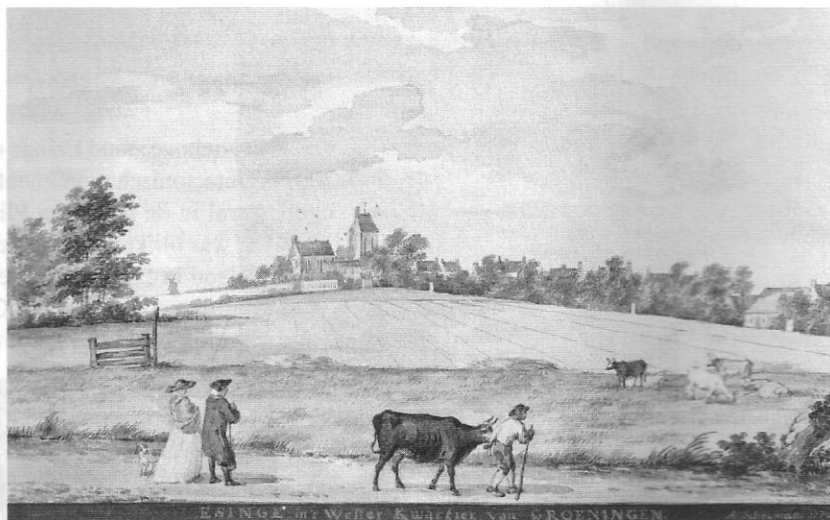
DE ONDERNEMERS.

Ezinge

Na Niehove stond Ezinge op het programma, sinds 4 april 2003 architectonisch monument. Dat het leven op de wierden, in elk geval in de ogen van Plinius Major, een Romeins officier, zwaar was blijkt uit tekst die we aantreffen in het Museum Wierdenland in Ezinge. Het verslag van zijn bezoek aan het Noorden in de eerste eeuw na Chr. schetst een plastisch, maar weinig vrolijk beeld van het leven op de wierden:

“We hebben al gezegd dat er in het Oosten aan de Oceaan kust een aantal volkeren zijn die in behoeftige omstandigheden leven; in het Noorden is dat eveneens het geval – en ik heb ze zelf gezien – ze heten *Cauci Maiores* en *Minores*. De oceaan dringt er met tussenpozen overdag en 's nachts in enorme breedte en met onmetelijke golven het land binnen, zodat men bij deze eeuwige strijd in de gang der natuur twijfelt, of de bodem tot de aarde of tot de zee behoort. Daar leeft een armzalig volk op Heuvels, of liever hoogten, die 't met eigen hand heeft opgeworpen tot het uit ervaring bekende peil van de hoogste vloed. Op die hoogten staan hun hutten. Ze lijken op zeevaarders wanneer de zee het land rondom overstroomt, en op schipbreukelingen, als het water zich heeft teruggetrokken en zij rond hun hutten de vissen najagen die met het water trachten weg te vluchten.

In het museum Wierdenland woorden we ondergedompeld in de wereld van de wierden en van de wierde van Ezinge in het bijzonder.

6. De wierde van Ezinge, 1722
aquarel van Aart Schouman

Diapresentatie en rondleiding geven een duidelijk beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van het meer dan 2500 jaar oude wierdenlandschap, het oudste cultuurlandschap van Nederland, en van de op- en afgravingen door de archeoloog dr. A.E. van Giffen.

Al eerder kwamen de gehele of gedeeltelijke commerciële afgravingen van wierden ter sprake. Bij deze commerciële afgravingen werd helaas niet alleen vruchtbare terpaarde afgevoerd, maar ook de afvalresten van de vroegere wierdenbewoners. Op deze wijze is veel belangwekkend archeologisch materiaal verloren gegaan.

In de eerste helft van de 20ste eeuw werden de wierden onder leiding van Van Giffen echter voor het eerst onderwerp van systematisch archeologisch onderzoek. Waarschijnlijk reeds rond de eerste wereldoorlog was al begonnen met de commerciële afgraving van de radiaire dorpswierde van Ezinge. Vanaf 1923 bezocht Van Giffen regelmatig het opgravingsterrein waar medewerkers al langere periodes verbleven voor graaf- en tekenwerk. Ondanks de medewerking van de commerciële afgraver kon Van Giffen zijn onderzoek niet uitvoeren met de door hem gewenste nauwkeurigheid. Het lukt hem fondsen te verwerven om de resterende wierdepunt ten noorwesten van het centrum rond 1930 aan te kopen. De planning was dat de werkzaamheden 5 jaar zouden duren; met name het deel rond het kerkhof zou volledig worden afgegraven. Hiervoor was heel wat man-

kracht nodig. Met succes deed Van Giffen een beroep op de Rijksinspecteur voor de provincie Groningen inzake Werkverschaffing en Steunverlening: 20 à 25 werklozen worden bij de opgravingen tewerkgesteld.

De opgravingen van Van Giffen zijn van grote betekenis geweest voor kennis over en behoud van (resten) van oude nederzettingen in het Groningse land. Bij de vlaksgewijze afgraving van de wierde - er worden horizontale en verticale werkvlakken gemaakt die laag voor laag worden afgeschaafd - worden de restanten blootgelegd van boerenbehuizingen uit de 5de eeuw voor Chr. Niet eerder werden in Nederland zulke gave resten van een woonstalhuis gevonden, waar, het woord zegt het al, mens en dier onder één dak woonden.

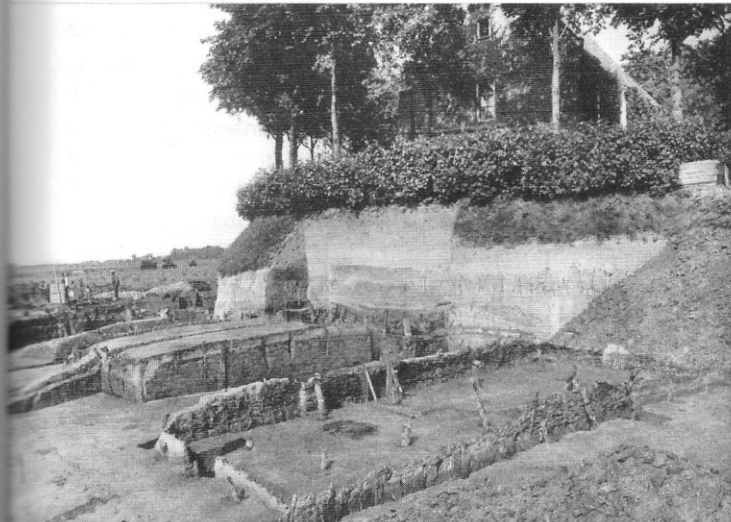
In het museum is een doorsnede van de wierde en een gedeelte van het oudste woonstalhuis nagebouwd. De wanden van de boerderij bestonden uit een vlechtwerk van takken dat werd dichtgesmeerd met een mengsel van mest en klei. Het gebruik van mest voorkwam het ontstaan van krimpscheuren, waardoor de muren goed winddicht waren. Tijdens de opgravingen werden ook tal van belangrijke bodemvondsten gedaan die deels in het museum te zien zijn (het Groninger Museum beschikt over een uitgebreide verzameling van de hier gedane archeologische vondsten), variërend van aardewerken potten tot de uit been vervaardigde 'glissen', de voorlopers van onze schaatsen.

Aan de opgravingen van Van Giffen waren heel wat nevenactiviteiten verbonden waar- onder fondsenwerving, grondafvoer en overleg met verschillende instanties om toestemming te krijgen voor zijn graafwerkzaamheden.

Zo had hij onder andere te maken met de kerkvoogdij van de Nederduitsch Hervormde Gemeente. Ondanks contracten bleken de opgravingen bij het kerkhof regelmatig een bron van onenigheid te vormen waarbij de gemoederen soms zeer verhit raakten. Desalniettemin kwamen de kerkvoogden steeds weer tegemoet aan de wensen van Van Giffen. In 1934 hadden ze er echter genoeg van en eisten dat er geen enkel verzoek meer zou worden ingediend met betrekking tot graven op het kerkhof.

Meer dan 20 jaar later, in 1957, wanneer de kerk ingrijpend wordt gerestaureerd, doet Van Giffen nog een poging om ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek een 7 meter diepe ingraving in de kerk te mogen maken. Toen de restauratiecommissie hem wees op het instortingsgevaar schijnt Van

7. Restanten van woonstalhuizen, afgraving 1933 te Ezinge

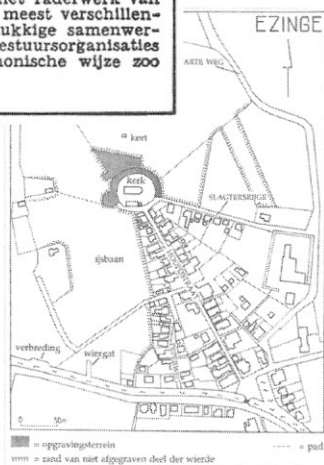

EEN PRACHTIG OBJECT VAN WERKVERSCHAFFING.

Een der dingen, waardoor men bij een bezoek aan Ezinge bijzonder getroffen wordt is de werklust, die allen bezit. Niet alleen bij de leiding en de voorwerkers vindt men die, maar even goed bij de werklozen (meerdereels uit de stad), die hier tewerk zijn gesteld. De arbeiders hebben plezier in dit werk. Ze begrijpen, dat ze aan een belangrijken arbeid het hunne bijdragen en ze doen het met lust en opgewektheid. Wanneer het werk het eischt — we hebben dit zelf geconstateerd — dan heeft niemand bezwaar om een deel van zijn schafttijd op te offeren.

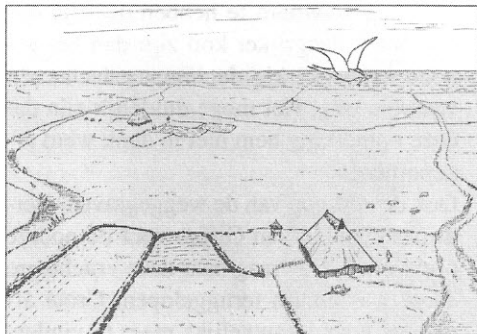
Dit is dan zeker ook wel een der mooiste vormen van werkverschaffing, die men zich denken kan. Temeer omdat de afgevoerde aarde, waardoor talrijke schippersfamilies haar dagelijkse zorgen, dank zij flink aanpakken verlicht of opgeheven zien, elders ter verbetering van schrale gronden haar nuttig effect sorteert en ontginningswerk als dat van het Landschap Drenthe bevordert. Zoo grijpt hier het theoretisch wetenschappelijk onderzoek in het raderwerk van de practijk en worden de meest verschillen- de belangen door een gelukkige samenwerking van alle betrokken bestuursorganisaties en bestuurders op harmonische wijze zoo goed mogelijk verzoend.

8. Artikel uit Nieuwsblad van het Noorden, september 1932

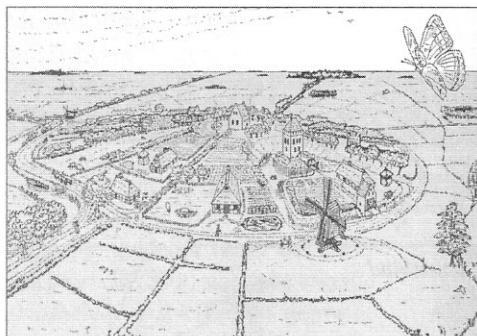

9. Plattegrond Ezinge rond 1930

Na het museum even uitwaaien tijdens de korte wandeling naar de kerk met losse toren op de wierde. Tot vlakbij de kerk zijn sporen van verzakking van de grond te zien ten gevolge van de opgravingen. Als een bakken ligt de 5 meter hoge wierde in het weidse Groninger land. In de weilanden nog zichtbaar de spaakwielverkaveling eigen aan menig wierdedorp. De lucht is grauw. Niet moeilijk je voor te stellen hoe het hier was met hoog water, de woorden van Plinius komen vanzelf boven drijven.

*De eerste bewoners,
500 voor Christus*

Bloeitijd 0-500 na Christus

*10. Ontwikkeling van
een wierde, tekeningen
van Piet Kooi*

Garnwerd

We lopen aardig achter op ons schema en beginnen behoorlijk trek te krijgen. Gelukkig is het niet ver rijden naar Garnwerd waar we een prima lunch krijgen in het beroemde aan het gekanaliseerde Reitdiep gelegen café Hammingh. De gezellige gelagkamer beneden is nog in originele staat, maar is te klein voor ons gezelschap. Wij gaan naar boven, naar een ruimte waar vroeger recht werd gesproken. Hier laten we tijdens de maaltijd de gebeurtenissen van de ochtend nog eens de revue passeren.

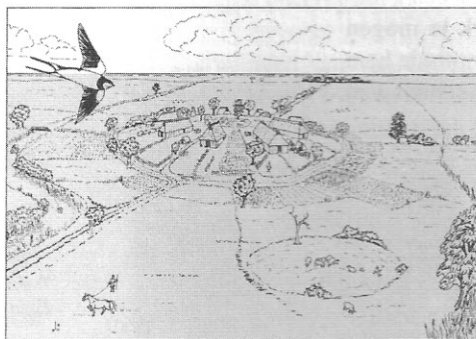
Er is nog even tijd voor een korte wandeling door het dorp met zijn pittoreske straatjes, zijn stoere 13de eeuwse kerk die in 1751 een nieuwe toren kreeg en zijn korenmolen boven op de dijk. Na nog even genoten te hebben van het uitzicht over het Reitdiep staan we klaar voor het middagprogramma.

Aduard

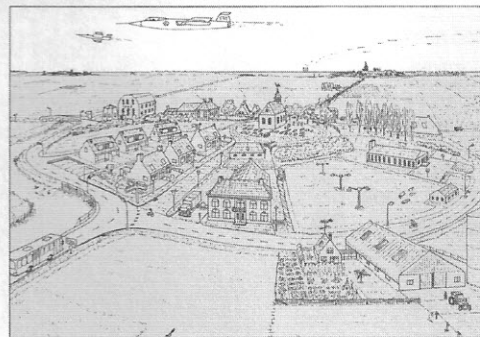
De bus voert ons wederom door het Groningerland. Onderweg wijst Marianne Poorthuis ons op structuren en bijzonderheden in het landschap: oude rivierlopen, verhogingen in het landschap - overblijfsels van vroegere dijken - , waterwerken, kop-hals-romp boerderijen, borgen en niet te vergeten de 'Juwelen in het Groninger land', de prachtige sobere bakstenen kerkjes met hun vaak stoere torens. Deze middeleeuwse, Romaanse kerkjes dateren uit de 13de eeuw en werden vaak gesticht door rijke families. De 'herenbanken' in de kerk herinneren nog aan dit verleden.

We passeren Aduarderzijk (zijl is Gronings woord voor sluis). Helaas geen tijd om uit te stappen, dus werpen we vanuit de bus een blik op dit sluizencomplex dat in de loop der eeuwen meerdere malen is vernieuwd. Overtollig water, aangevoerd door het Aduarderdiep, wordt hier geloosd op het Reitdiep dat

tot 1877 een open verbinding had met de zee. Ook in strategisch opzicht hebben de sluisen in het verleden een belangrijke rol gespeeld. Wij rijden door naar Aduard voor een bezoek aan de Abdijkerk en het Museum Sint Bernardushof.

Middeleeuwen 500-1500

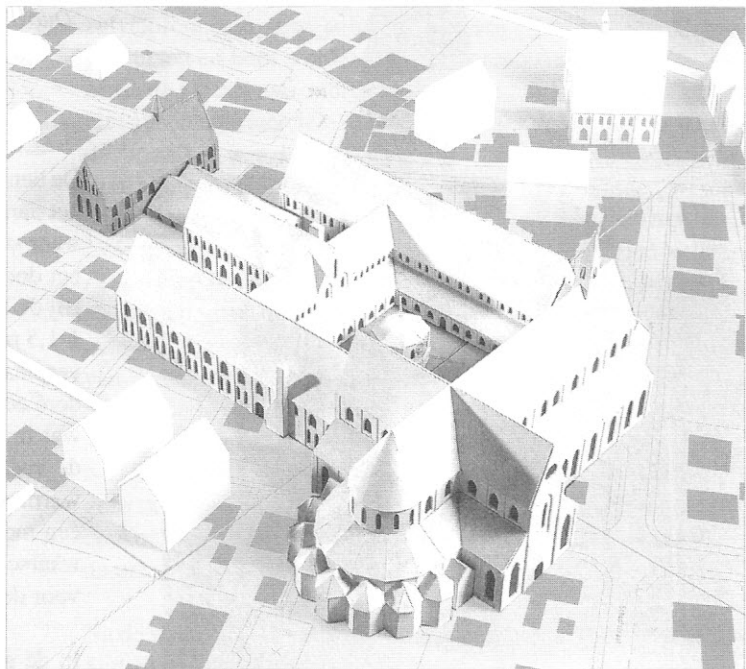

1970

Waar nu het dorp Aduard ligt stond eens een gigantische Cisterciënzer Abdij, het St. Bernardusklooster.

Dankzij de relatief rustige zee en de eerste bedijkingen waren in 12de eeuw de omstandigheden voor het vestigen van een klooster gunstig. In de Ommelanden van de stad Groningen verschenen er zeker 28, waaronder de in 1192 op de verlaten wierde van Aduard gestichte abdij die gewijd was aan de heilige Bernardus. Hij is geboren in 1090, afkomstig uit een rijke, adellijke familie, koos voor een monastiek leven in het sobere en strenge Cîteaux en werd later stichter en abt van de bekende abdij van Clairvaux en verwierf grote faam als asceet en criticus van de luxe leefwijze in kloosters als Cluny en was een van de invloedrijkste mannen van zijn tijd. Het verhaal gaat dat de abdij werd gebouwd op een plek waar 'lichtende verschijnselen' waren gezien, wat verklaard wordt als een teken God's om hier een klooster te stichten. Vier eeuwen lang, tot aan het eind van zijn bestaan, was het klooster van Aduard een belangrijk spiritueel en wereldlijk centrum waar veel geleerden uit Noord Europa kwamen, waaronder Wessel Gansfont en Rudolf Agricola, 2 humanisten avant la lettre. Toen in 1580 soldaten de abdij in brand staken kwam er een abrupt einde aan het kloosterleven in Aduard. De gebouwen werden gesloopt alleen de Abdijkerk, de voormalige ziekenzaal, is bewaard gebleven. De stenen van de abdij werden verkocht en gebruikt bij de bouw van huizen. De kloostermoppen in tal van huizen in Aduard zijn de stille getuigen van het einde van deze roemrijke abdij. Het klooster wordt in 1594 officieel opgeheven.

Archeologisch onderzoek van Van Giffen maakte min of meer een reconstructie van het klooster na 1300 mogelijk. De maquette in het museum laat een ommuurd kloosterterrein zien met torens op de hoeken en 2 poorten. Het geheel is omgeven door een ringgracht. Naast het eigenlijke klooster bevonden zich veel andere gebouwen op het terrein waaronder voor ambachten bestemde bijgebouwen zoals smidse, broodbakkerij, enz.

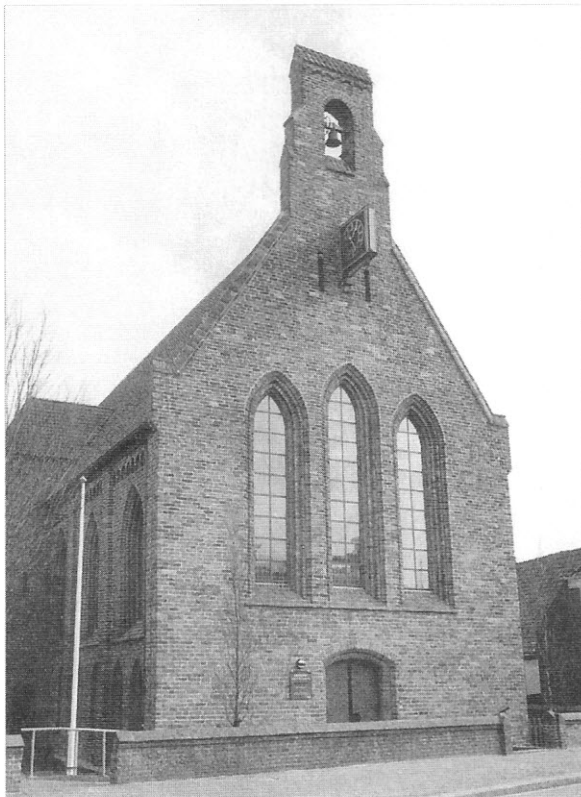

11. Maquette van het klooster in Aduard op een ondergrond van de huidige bebouwing, hetgeen een indruk geeft van het enorme gebouwencomplex. Het donkergrijze gebouw op de achtergrond is de huidige hervormde kerk.

De Abdijkerk

In 1594 wordt het Rooms-katholicisme verboden, in het vervolg heeft alleen de Gereformeerde (=Hervormde) godsdienst recht van bestaan. In het dorp Aduard is geen kerk voor deze geloofs-gemeenschap maar op het voormalige kloosterterrein staat nog één gebouw overeind. Dit gebouw, de huidige Abdijkerk, wordt door de gelovigen gekozen als kerkgebouw en doet nog steeds als zodanig dienst. De eerste predikant wordt in 1595 benoemd.

In de loop der jaren heeft het gebouw een aantal veranderingen ondergaan waardoor het middeleeuwse karakter verloren ging. De restauratie waarmee in 1917 werd begonnen had tot doel van de 18de eeuwse kerk weer een middeleeuws kloostergebouw te maken.

12. Abdijskerk van Aduard

Achteraf heeft de restauratie er ook toe bijgedragen de oorspronkelijke functie van het bouwwerk te achterhalen. Lange tijd was het namelijk niet duidelijk om wat voor soort kloostergebouw het ging. De veronderstelling dat de huidige Abdijskerk tevens de oude zou zijn, of de gedachte dat het gebouw dienst zou hebben gedaan als waag (magazijn) of eetzaal bleek niet houdbaar.

Tegenwoordig is men van mening de kerk een ziekenzaal voor monniken is geweest. Overeenkomsten in locatie en bouw met ziekenzalen van andere Cisterciënzer kloosters onderbouwen deze visie. De ziekenzaal is altijd het grootste gebouw vlakbij de kloosterhof. De opgravingen hebben aangetoond dat dit ook in Aduard het geval is. Laaggeplaatste ramen wijzen ook op het gebruik van de ruimte als ziekenzaal, deze dienden om de zieken licht te geven.

In andere kloostergebouwen treft men nooit zulke lage ramen aan. In de kroniek van de abdij wordt niet alleen melding gemaakt van de ziekenzaal maar ook van een 'Zwarte Kamer' waar een altaar stond:

'Duo altaria, unum in ecclesia, alterum in Nigra Camera consecrari fecit'

(Hij heeft 2 altaren laten maken, een voor de kerk
en de andere voor de Zwarte Kamer)

De benaming 'Zwarte Kamer', en het feit dat er een altaar stond, maken het aannemelijk dat het hier de dodenkamer van de ziekenzaal betreft waar stervenden werden verzorgd en de dode later werd gewassen en het doodskleed kreeg aangetrokken.

Bij de hierboven genoemde restauratiewerkzaamheden stuitte men, na 1-1,5 meter grond te hebben weggegraven, op de oorspronkelijke (later verplaatste) tegelvloer van de ziekenzaal. In het patroon is onder andere een kruis te herkennen. Dit kruis had een bijzondere functie: het was bij de Cisterciënzer monniken regel dat de stervende monnik, met de voeten naar het oosten gericht, op een kleed op de grond gelegd werd, waaronder, in de vorm van een kruis as was gestrooid. Nu wordt een monnik daar alleen neergelegd als hij al gestorven is. Het is zeer waarschijnlijk dat het kruis in de vloer van de ziekenzaal in Aduard voor dezelfde doeleinden werd gebruikt.

In de geschiedenis van de Abdijskerk speelt ook de zalige Emmanuel een rol. Aangezien door de 'geur van heiligheid' van de monniken in Aduard keerde deze bisschop van Cremona het roerige en ijdele Italië de rug toe om in het klooster van Aduard rust te zoeken en zich volledig te richten op God. Deze periode van rust en inkeer zou van korte duur zijn. In 1296 arriveert hij in de Sint Bernardusabdij waar, volgens de Abdijkroniek, in 1297 de ziekenzaal door hem wordt ingewijd. Korte tijd later, in 1298 komt er een einde aan zijn leven. Emmanuel werd vòòr het hoofdaltaar in de kerk begraven, een eerbetoon aan de man die men als een heilige beschouwde. Verschillende abten van het klooster ondernamen een poging om een proces tot zaligverklaring op gang te brengen. Intriges en politieke omstandigheden belemmerden echter een officiële zaligverklaring door de paus. Maar in de kloosters noemde men hem een heilige en in 1491 staat zijn naam op de lijst van zaligen en heiligen in de Orde. In 1634 besloot Paus Urbanus dat het officieel geoorloofd was de titel van zalige of heilige te geven aan diegenen die meer dan 200 jaar werden vereerd, dit gold dus ook voor Emmanuel die al meer dan 300 jaar onderwerp van verering was! Met recht kan men nu dus spreken van de zalige Emmanuel.

Sint Bernardushof

Het museum Sint Bernardushof, gevestigd in het oudste huis van Aduard (±1600), is geheel gewijd aan de nagedachtenis van het Sint Bernardusklooster. Naast het tonen van de vaste collectie, waaronder de al eerder genoemde maquette van het Abdijcomplex, wil het museum ieder jaar een speciaal aspect van de geschiedenis van de abdij belichten. Het thema van dit jaar is 'Aduard, het Klooster en het Water' en de tentoonstelling wordt gepresenteerd onder de veelzeggende naam: 'Houden, Keren & Schipperen'.

Vanaf het moment van vestiging, eind 12de eeuw, tot aan de opheffing van het klooster in 1594, heeft de Sint Bernardusabdij een belangrijke rol gespeeld op het gebied van de waterhuishouding in Groningen.

Direct al in het begin werd er gewerkt aan waterbouwkundige voorzieningen, en niet alleen op het kloosterterrein. Kwelders werden omdijkt, sloten gegraven en er werden ingenieuze afwateringssluisjes gebouwd waarbij het water wel afgevoerd kon worden maar bij vloed niet binnen kon stromen. Boeren werden betrokken bij aanleg en onderhoud.

Het klooster groeide snel en dit maakte een grootschaliger aanpak noodzakelijk. De abdij was initiatiefnemer, organisator en geldschieter van belangrijke waterstaatkundige werken, zoals het graven van waterwegen (Aduarderdiep), het uitdiepen en rechttrekken van vaargeulen, het afdammen van rivieren, inpolderingen en de bouw van sluizen. Goede waterwegen waren van grote waarde. Het klooster bezat zelf een vloot handelschepen, vermoedelijk koggen. De broeders voeren onder andere op Hamburg en Bremen, Kampen en Deventer en de Rijn steden.

Bronnen

- ° *Het artikel is in samenwerking met Marianne Poorthuis tot stand gekomen*
- ° *'Wierden Niehove' een uitgave van het bezoekerscentrum Wierdendorp Niehove*
- ° *Tijdschrift Noorderbreedte, nummer 2, jaargang 2001 Afbeelding nr. 3, 4, 6, 10 en 11*
- ° *'De Wierde van Ezinge op de schop' van J.J. Delvigne Afbeelding nr. 8 en 9*
- ° *'Sint Bernard in de klei' van Evert Westra*

Ze leverden kloostermoppen uit hun eigen steenbakkerijen, wol, zuivelproducten, leer, potten en pannen en ijzerwaren. Graanproducten en hout werden mee teruggenomen.

Maar de waterstaatkundige ingrepen in het landschap dienden niet alleen commerciële doeleinden. Door de inspanningen van de monniken was de dreiging van de zee beteugeld en het leven in Middag en Humsterland, die met elkaar verbonden werden en opgingen in het vasteland, een stuk veiliger geworden.

Ook in organisatorisch opzicht speelde de Abdij een belangrijke rol op het gebied van onderhoud en beheer van de waterstaatkundige werken. Het dankzij het klooster in 1382 opgerichte 'Aduarder zijlvest' (heeft niets te maken met de sluizen van Aduarderzijl), zou vergeleken kunnen worden met onze hedendaagse waterschappen. De abt van het klooster was 'Overste Schepper', in feite een ander woord voor dijkgraaf.

Na het opheffen van het klooster kon men voortbouwen op hetgeen de monniken tot stand hadden gebracht. Uit alles blijkt dat de Abdij van Aduard van onschatbare waarde is geweest voor de ontwikkeling van het Groninger land.

Na de interessante rondgang door het museum konden we in de Sint Bernardushof nog even genieten van een kopje thee met lekkers alvorens de terugreis te aanvaarden.

Tengevolge van het uitgebreide programma keerden we een stuk later dan de bedoeling was moe maar voldaan huiswaarts.

Dankzij de prima voorbereiding en organisatie door Marianne Poorthuis en Ans van Manen konden we terugzien op een boeiende, gevarieerde dag. Het was een bijzonder geslaagde zomere excursie.

- ° *'Het orgel van Niehove' van Jan Jongepier*
- ° *'Houden, keren & schipperen' van Kuno Binnendijk Afbeeldingenreeks nr. 1*
- ° *Afbeeldingen:*
 - nr. 2, Wierdendorp Niehove, Stichting Dieverdoatsie*
 - nr. 5, Ans van Manen*
 - nr. 7, Vakgroep Archiologie van de Rug*
 - nr. 12, Museum St. Bernardushof Aduard*

BESTUURS mededelingen

Voor u ligt alweer de laatste Ambt & Heerlijkheid van dit jaar. Een dubbel nummer omdat het septembernummer niet op tijd klaar kon zijn. Het afgelopen jaar stond voor het bestuur vooral in het teken van boek en tentoonstelling Nijver Dieren. Beide zijn enthousiast ontvangen, veel mensen hebben de tentoonstelling bezocht en het boek is goed verkocht. De schrijvers zullen elders in dit nummer nog verslag doen van hun ervaringen met en reacties op boek en tentoonstelling.

In 2004 bestaat de Kring 50 jaar! U heeft al gehoord dat er hard gewerkt is én wordt om een feestprogramma samen te stellen en uiteindelijk een boek uit te geven, waarin het jaar van oprichting van de Kring in allerlei facetten wordt belicht. Het hele jaar 2004 zal in het teken staan van het 50 jarig bestaan.

Belangrijke data voor uw agenda zijn:

februari 2004, winterexcursie, programma en inschrijfformulier vindt u als bijlage in deze Ambt & Heerlijkheid.

25 maart 2004, 19.30 uur Algemene ledenvergadering in de Oude Jan Velp, voorafgegaan door een lezing.

Dit jaar hebben we van meerdere leden schenkingen ontvangen voor ons archief waaronder de archieven van de heren Van Oosten Slingelandt en Kolkman, die bewaard zullen worden als collectie Van Oosten Slingelandt en collectie Kolkman. Van mevrouw Boerstoel uit Dieren kregen we oude diploma's, bonnenboekjes, krantenknipsels en -foto's met betrekking tot onder andere de elektriciteitsmaat-schappij. Hartelijk dank hiervoor.

In maart 2004 zal Marianne Poorthuis na 4 jaar het bestuur verlaten in verband met de drukke werkzaamheden in haar nieuwe baan. Marianne heeft namens de Kring zitting in de Monumentencommissie van de gemeente Rheden en zal de Kring in deze commissie voorlopig blijven vertegenwoordigen.

! De Kring is wederom genomineerd voor de Vrijwilligersprijzen Rheden & Rozendaal. We hopen dat dit jaar de prijs aan ons zal worden toegekend. 27 November is de feestelijke uitreiking in het gemeentehuis van Rheden. !

Elise Olde Rikkert
voorzitter

Lezers vragen antwoorden

Een nieuwe rubriek waarin wij antwoord geven op historische vragen, die ons gesteld zijn. Mochten wij het antwoord niet kunnen geven dan zullen wij de vraag aan onze lezers voorleggen.

De redactie hoopt dat dit een levendige rubriek gaat worden, waarvan de lezers veel gebruik zullen maken. Alle historische vragen kunnen gesteld worden onder voorwaarde dat ze betrekking hebben op ons werkgebied van de gemeenten Rheden en Rozendaal.

Vragen kunnen schriftelijk ingebracht worden bij de Redactiecommissie per adres J. de Bruijn, Hogeweg 14B, 6881 EC Velp.

HET BOTERHEK

Van de heer Van de B. uit Hilversum kregen wij de vraag:

Waar stond vroeger in Velp de boerderij Het Boterhek?

Aanleiding tot de vraag was een schilderijtje van deze boerderij dat al jarenlang in het bezit van de familie is. Het schilderstuk is geschilderd op hout. Waarschijnlijk is de schilder armlastig geweest, hij moest goedkope materialen gebruiken om zijn vak uit te oefenen. Het schilderij is niet gesigneerd. In de linker onderhoek staat 'Het Boterhek' Velp vermeld.

De speurtocht begint met het bekijken van het schilderij, waarbij verschillende vragen op je afkomen zoals: is het afgebeelde boerderijtje authentiek, zijn de omgeving, de achtergrond, bebouwing wegen etc. in juiste verhouding weergegeven, kortom een puzzel. De weg op de voorgrond evenals het boerderijtje maken een betrouwbare indruk.

Schilderij van het boerderijtje in zomertooi met het onderschrift 'Het Boterhek - Velp'. Uit nader onderzoek blijkt de juiste naam te zijn: Klein Boterhek.

In het boek 'Historie van Velp en Rozendaal' van H. Kerckamp, 1938, vinden wij een hoofdstuk met als titel: Langs de wegen. Het gaat met name over oude wegen. Eén daarvan is de Schuijnse Kerkwegh (1772), die vanaf vooraan Velp bij Bloemenhuis Velp-Reesink en Thiele's Boekhandel in zuidoostelijke richting naar de Brugweg voert. Het eerste gedeelte bestaat niet meer, maar het tweede gedeelte kennen wij als Oranjestraat.

Dan volgt er een interessante toevoeging:

“Verderop is een stukje (van de Schuijnse Kerkwegh) afgesneden door de aanleg van de spoorweg. Bij het begin van de Brugweg vond men Het Boterhek, waardoor men op de gemeente weide (in de omgeving van De Oude Jan) kwam.”

Met dit belangrijke gegeven wordt het warm met betrekking tot de plaats van Het Boterhek. Een situatieschets, afgebeeld in het dagboek van Godron (H. Kerckamp, 1971) geeft aan dat Het Boterhek gelegen zou zijn op de hoek van de Vianenstraat en de Brugweg, aan de zuidkant van de Brugweg dus. Dit blijkt in eerste instantie een misleiding.

De kadastrale atlas van Velp (1832) geeft bebouwing aan zowel ten zuiden als ten noorden van de Brugweg. Hiermee komen wij op het goede spoor. Een gouden greep is om het boekwerkje 'Velp en Rozendaal in oude ansichten, deel 1 en 2' (H. Kerckamp, 1971) erbij te pakken. Hierin blijkt een foto van Het Boterhek te staan.

Deze foto zal zo'n honderd jaar geleden in de winter (er ligt sneeuw) genomen zijn. Het vergelijken van foto en schilderij maakt duidelijk dat: weg, boerderijtje en bebouwing aan de linkerzijde op de achtergrond kloppen, maar bebouwing op de achtergrond aan de rechterzijde tot de fantasie van de schilder behoorde.

Een laatste hobbel, die genomen moet worden, is het vaststellen in welke windrichting de voorgevel van het boerderijtje stond. Mede dank zij de voortreffelijke hulp van de heer Egberts* uit Velp, kon vastgesteld worden dat dit het oosten moest zijn.

Conclusie:

Het boerderijtje Het Boterhek heeft vroeger gestaan aan de noordkant van de Brugweg evenwijdig aan de spoorlijn en schuin tegenover de T-kruising Brugweg - Vianenstraat. Er is nu een parkeerstrook, een paar huizen verder de auto-rijkschool van Huurman.

Alvorens tot slot aan te geven welke bebouwing afgebeeld op schilderij en foto nu nog aanwezig is, citeer ik een gedeelte van het onderschrift vermeld bij de foto: "Op de hoek Brugweg-Vianenstraat stond voorheen een eeuwenoude boerderij, Het Boterhek geheten naar een hek dat de weg naar het broek afsloot om het vee, dat op de geërfdenwei de Straat (De Straatweiden, nu straatnaam in Velp-Zuid) graasde, te beletten zich over de dorpswegen te verspreiden.

De locatie van het boerderijtje Klein Boterhek. Op de linker foto de zijkant gezien vanaf de Vianenstraat naar de Brugweg. Het parkeerterrein aan de Brugweg op de rechter foto is de locatie van Klein Boterhek gezien vanuit het oosten.

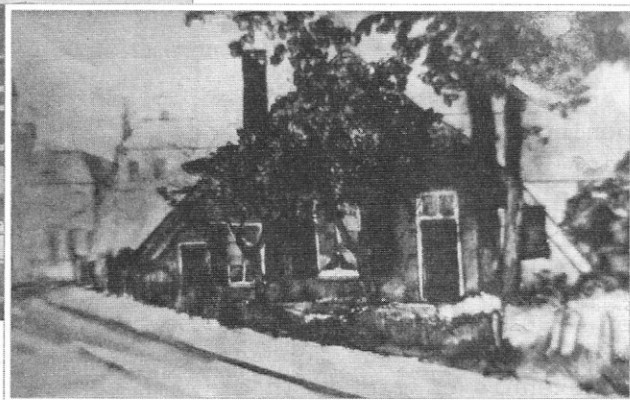

Gedeelte uit kadastrale kaart Gemeente Velp Sectie D, uit kadastrale atlas Nederland 1832

Een schuur aan de andere kant van de Brugweg werd later tot woning verbouwd: "Klein Boterhek", dat de juiste naam is voor het boerderijtje op schilderij en foto!!

Gedurende vele jaren woonde H. Danen, een achterkleinzoon van Wouter Danen, de onderschout in de Franse tijd, op de grote boerderij aan de overzijde (hoek Brugweg-Vianenstraat). Bij de bevrijding van Velp op 16 april 1945, ging de kleine hoeve in vlammen op. De bewoner plantte desalniettemin de driekleur op de puinhoop om zijn vreugde te uiten over de herwonnen vrijheid." In de kadastrale atlas van Velp (1832) wordt opstal en gronden van Wouter Danen eveneens vermeld.

- 1) Woonhuis, voormalig kruidenierszaak van Jan Veenendaal
- 2) Cafetaria De Driesprong, voorheen groentezaak van Jansen
- 3) Leeg winkelpand, eerder o.a. café Jopie van Dijk

De foto links is de huidige situatie en rechts van meer dan 100 jaar geleden met het Klein Boterhek in wintertooi

Tenslotte dan een paar panden, die links op de achtergrond van het schilderij zichtbaar zijn en er nu nog staan. Het pand met het blauwe dak en lichte gevel is Cafetaria de Driesprong ²⁾, dat op de hoek van de IJsselstraat en de Kerkallee staat, voorheen de groentezaak van Jansen. Daarnaast een gedeelte van een hoger pand met rode kap ³⁾ met aan de zijkant een zwarte streep; dit is siersmeedwerk dat aan de noord- en zuidkant op de kopgevel staat.

Zicht in de Brugweg vanaf het kruispunt Emmastraat, Kerkallee en Schoolstraat. Aan de linkerzijde 3 vrijstaande woningen uit de dertiger jaren, waar achter Klein Boterhek heeft gelegen. Hier tegenover op de hoek van de Vianenstraat, waar nu het flatgebouw staat, heeft Het Boterhek gestaan.

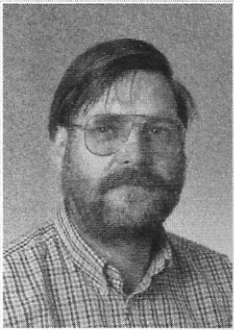
In dit pand was voorheen het café van Jopie van Dijk gevestigd, daarna is er nog enkele jaren de bloemenzaak van Marcel de Graaff in geweest. Momenteel staat de winkel leeg.

Op de oude foto is links nog een stukje gevel zichtbaar van de voormalige kruidenierszaak van Jan Veenendaal ¹⁾, dat nu een woonbestemming heeft. Op de hoek van de Schoolstraat en de Kerkallee, niet zichtbaar op foto

en schilderij, stond het vroegere verenigingsgebouw 'Naderbij', dat aan de Hervormde Gemeente van Velp behoorde. Het pand is later overgenomen door melkslijter Braakman en droeg de naam Beatrix. Voordat de huidige stomerij in het pand kwam, heeft de melkfabriek de CAMIZ uit Arnhem in het pand domicilie gehad. Het was tevens het uitrijpunt van de melkslijters die Velp in trokken.

J. de Bruijn

* Met dank aan de heer J.J. Egberts uit Velp, die een collectie van ruim 800 dia's over Oud Velp heeft. Bij Velpenaren geen onbekende vanwege zijn dia presentaties.

*A*angenaam

Sinds maart 2003 maak ik deel uit van het bestuur van de Oudheidkundige Kring en dus wordt het tijd dat ik mij aan u voorstel. Ik ben uit de eerste helft van de vorige eeuw! Geboren in 1938 in Oosterbeek en sinds 1963, met enige tussenpozen, woonachtig in Velp.

Na mijn opleiding Kweekschool mocht ik mij eerst verheugen op 2 jaar dienstplicht bij het Korps Luchtwacht Dienst, gevolgd door het meesterschap op een Lagere School in Gouda en het leraarschap op een Huishoudschool in Arnhem en Thorbecke Scholen Gemeenschap, tegenwoordig het Mozaiek College in Arnhem. Op het TSG waren aardrijkskunde en maatschappijleer mijn hoofdvakken. Daarnaast organiseerde ik voor zowel het Thorbecke als het Stedelijk Gymnasium cursussen op velerlei gebied: van glasblazen tot make-up, steenslijpen tot autotechniek en nog vele anderen.

Sinds 1999 "VUT" ik en geef ik, na een gedegen opleiding, rondleidingen in het Nederlands Openlucht Museum. Enig werk en altijd luisteraars! Andere bezigheden zijn: Behoud karakter Velp, waar ik een beetje heb meegewerkt aan "De Overtuin". Klinkt beter dan het HEMA-plein. Mijn echtgenote is de dochter van de laatste eigenaar van het Restaurant Naeff, tot 1964 gelegen in die Overtuin, dus u begrijpt!!

Op sportief gebied; Hockeyen, gaat wat minder, dus sinds 2 jaar keep ik niet meer bij de veteranen - 50 tot 75 jaar - maar ik fluit nu als vaste scheidsrechter mijn oude elftal op de vroege zondagochtend. Zaterdags vragen jeugdelftallen om mijn fluitkennis en midden in de week ben ik "groundsman" en zorg ik mede voor de opleiding van vooral jeugdige scheidsrechters, pffft!

De historie van Rheden en Rozendaal, maar in het bijzonder van Velp, spreekt mij zeer aan en dat hoeft niet persé terug te gaan tot 1500, maar ook met feitjes uit de 20ste eeuw ben ik heel tevreden.

Peter Clous

Zuinigheid met vlijt...

Nieuws van Werkgroep '54 over de activiteiten in ons jubileumjaar 2004

Aan onze oproep om historisch materiaal uit de jaren rond 1954 aan te leveren is gehoor gegeven. Gebleken is dat er onder de mensen een schat aan historische (beeld)informatie is. Sommigen bevroeden de waarde van wat ze in huis hebben, anderen moesten ervan overtuigd worden dat familieplaatjes en -verhalen een tijdsbeeld laten zien dat ook voor anderen heel interessant en informatief kan zijn.

Toen dit eenmaal duidelijk werd kwamen de verhalen en foto's los. Kelders, zolders, schoenendozen, kasten, hutkoffers herbergden al jaren allerlei verhalen, tekeningen, plattegronden, voorwerpen, foto's van families, bedrijven, verenigingen, enz. die een verleden lieten zien dat voor velen nog zo dichtbij is. Niet alleen over particulieren, maar ook over (verdwenen) bedrijven, ambachten en beroepen.

Hiermee hebben wij in feite het doel van onze jubileumactie 1954 bereikt: een beeld reconstrueren van het dagelijks leven in de gemeenten Rheden en Rozendaal.

Op dit moment (november 2003) wordt druk gerubriceerd en geselecteerd. Een klein deel zal terecht komen in de jubileumtentoonstelling, die van januari tot maart 2004 op de omgang van het gemeentehuis in Rheden te zien zal zijn. We zullen u nog informeren over het precieze tijdstip van de opening en de duur van de expositie.

Veel van wat overblijft, belandt in het jubileumboek dat, gelet op het vele werk dat hiervoor nog gedaan moet worden, pas in het najaar van 2004 zal verschijnen.

Het is goed mogelijk dat er materiaal overblijft waarvoor in het boek geen plaats meer is maar dat misschien in artikelvorm te zijner tijd in *Ambt & Heerlijkheid* zou kunnen worden opgenomen.

De presentatie van het boek proberen we te koppelen aan een speciale, feestelijke jubileummiddag.

We hebben een bron aangeboord die nog lang niet opgedroogd is. Mocht u naar aanleiding van het voorgaande denken dat we uitgesprokkeld zijn, dan kan ik u verzekeren dat we nog steeds zeer geïnteresseerd zijn in zaken die rond 1954 speelden. Dus schroom niet en val ons gerust lastig met de vraag of we misschien wat aan die anecdote, dat speciale voorwerp of die ene foto hebben. Want schreven we niet samen onze lokale geschiedenis?

Weet dat uw bijdrage er toe bij kan dragen om onze jubileumactiviteiten tot een succes te maken.

Bij voorbaat dank, zeg ik maar.

Walter de Wit
voorzitter Werkgroep '54
De Steeg

Ambt & Heerlijkheid
een uitgave van de
Oudheidkundige Kring
Rheden - Rozendaal